

**GEORGIUS AGRICOLA MŰVEINEK ELŐFORDULÁSA
MAGYARORSZÁGI KÖNYVTÁRAKBAN**

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	3
I. GEORGIUS AGRICOLA ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA	4
Élete, 1494 március 24., Glauchau - 1555 november 21., Chemnitz	4
Művei.....	7
„Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról”	12
Az író magyarországi kapcsolatai és a művek magyar vonatkozásai	15
II. GEORGIUS AGRICOLA MŰVEINEK MEGJELENÉSE MAGYARORSZÁGI KÖNYVTÁRAKBAN, GYŰJTEMÉNYEKBEN A MEGJELENÉSÜK ÓTA ELTELT SZÁZADOK FOLYAMÁN	18
A történeti Magyarország könyvgyűjteményeinek forrásai.....	18
Magánkönyvtárak.....	22
<i>Tudósok könyvtárai</i>	<i>22</i>
Hans Dernscham (1494-1568) könyvtára	23
Zsámboki János gyűjteménye (1531-1584)	28
Brutus János Mihály könyvei (1517-1592)	33
Dudith András könyvtára (1533-1589).....	34
Ráth György (1828-1905) régi magyar könyvtára.....	37
<i>Főpapok bibliotékái.....</i>	<i>38</i>
Sbardellati (Dudith) János Ágoston (?- 1552).....	39
Mossóczi Zakariás könyvtára (1542-1587)	40
Náprágyi Demeter könyvei.....	42
Széchényi Pál gyűjteménye (1645-1710)	44
<i>Arisztokrata gyűjtemények</i>	<i>45</i>
II. Rákóczi Ferenc könyvei - A Rákóczi-család könyvtárai	46
Az Esterházy-család bibliotékái: Esterházy Pál fraknói könyvtára	48
A Bethlen-család és környezete olvasmányai - Bethlen János feleségének könyvei.....	50
Batthyány Tódor műszaki könyvtára (1729-1812).....	51
<i>Polgárok könyvgyűjteményei.....</i>	<i>52</i>
Intézményi könyvtárak.....	55
Egyházi gyűjtemények	55
Iskolai könyvtárak	58
Összegzés.....	60
FELHASZNÁLT IRODALOM	64
ÁBRÁK JEGYZÉKE	70
MELLÉKLETEK	72

ELŐSZÓ

Georgius Agricola a szépen csengő humanista név mögött valójában egy szászországi kisvárosban született német tudós Georg Bauer rejtőzik, akit azonban a világ földtudományokkal foglalkozó tudósai halála után csaknem fél évszázaddal is ismernek és tisztelnek. Nevezik „az ásványtan atyjának” a bányászati és kohászati tudományosság úttörőjének.

Ő volt az első, aki a bányászati, kohászati, továbbá az ásványtani ismereteket rendszerezte. Több tudományterületen is maradandót alkotott. Főműve a „De re metallica” azaz a „Tizenkét könyv a bányásatról és kohásatról” századokon keresztül hatott és nélkülözhetetlen kézikönyv volt a műszaki felsőoktatásban.

A Selmeci Műemlékkönyvtár, mely ma a Selmechányai Bányászati és Erdészeti Akadémia jogutód intézményében a Miskolci Egyetemen van, a bányászati-kohászati szakirodalom igazi kincsestára. Agricola műveinek a 16. században kiadott első kiadásai is helyet kaptak az intézményben.

A főmű művészi fametszetekkel illusztrált 16. századi kiadása az évszázadok távlatából tárja elénk a bányászat és kohászat munkamódszereit, a 16. századi szakemberek életét, betegségeit. Az illusztrációk kitűnően szemléltetik az elmondottakat. És ami még érdekesebbé teszi ennek a műnek a tanulmányozását az az, hogy a német tudós hazánk korabeli viszonyairól is meglepő tájékozottsággal írt. Sok magyar vonatkozást találunk művében, a rajzok egy-egy Magyarországon használt módszerre, berendezésre is felhívják a figyelmet.

Munkahelyemen a Miskolci Egyetem központi könyvtárában - ahol az említett Selmeci Műemlékkönyvtár is helyet kapott - mindig is élvezettel nézegettem Agricola művét. A rajzok ezt az 1556-ban megjelent könyvet annyira elevenné teszik. Kíváncsi lettem, vajon a múltban is érdekelte-e ez a mű az embereket. Ezért választottam kutatási témámul, annak vizsgálatát, hogy Agricolának a 16. században, Bázelen megjelent művei (illetve azok különböző kiadásai), mely magyarországi könyvgyűjteményekben voltak fellelhetőek a megjelenésük óta eltelt időben. Azaz, kinek a könyvtárában volt Agricola-mű, kit érdekelt ez a téma.

A ma Magyarországon felélénkülő hungarika kutatások körébe is jól beleillik a humanista természettudós munkásságának, művei magyarországi előfordulásának vizsgálata, mivel a művek, mint mondtam számos magyarországi vonatkozást tartalmaznak.

Tóth Henrietta, 2014.

I. GEORGIUS AGRICOLA ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

„A középkor végének szellemi megújulása, a reneszánsz és a humanizmus valójában annak a folyamatnak a vége, amelyet az előző századok fejlődése alakított.” (Sz. Jónás, 2005. 296. o.) Az átalakulás művészeti és kulturális területen is végbement és érintette a társadalom, a gazdaság és a politika struktúráját is, hogy eredményeképp kibontakozhasson az európai civilizáció egy új periódusa, hogy az emberi szellem kiemelkedhessen a középkor sötétjéből. A kialakuló új korszakban a gondolkodó, a kutató és rendszerező elmék létrehozták a reneszánsz nagy alkotásait. Az újjászületés szellemét kiváló személyiségeknek köszönheti az emberiség. *Roger Bacon* tapasztalatokon alapuló természetszemlélete, *Gutenberg* zseniális találmánya, mely egész Európában elterjesztette az új szemléletet, *Dante*, *Petrarca*, *Dürer*, *Machiavelli*, *Martin Luther*, *Rotterdami Erasmus*, *Kopernikusz* mind ennek a kornak a szülöttei voltak, éppúgy, mint *Georgius Agricola* (1. ábra).

E forrongó korszak hódító, dinasztikus és vallási háborúkkal volt terhes, de ekkor születtek *Leonardo*, *Michelangelo*, *Raffaello* és *Tiziano* remekművei is. Engels írta e korról: „A legnagyobb haladó forradalmasodás volt ez, melyet az emberiség addig megért; olyan kor, amelynek óriásokra volt szüksége és óriásokat is nemzett, a gondolkodóerő, a szenvedély és a jellem, a sokoldalúság és a tudományosság óriásait.” Ezeknek a szellemóriásoknak a sorában tartozott *Georgius Agricola* is (Molnár, 1985a. 610. o.).

Élete, 1494 március 24., Glauchau - 1555 november 21., Chemnitz

A humanista természettudós Georg Bauerként¹ született posztó- és kelmefestő ipart űző családban Glauchauban, egy alsó-szászországi kis faluban, az ősi német bányavidéken. Később sok kortársához hasonlóan a humanista szellemiség nevében latinosította nevét *Georgius Agricolára*². Élete, közéleti tevékenysége és munkássága egyaránt ehhez a névhez kötődik.

Gyerekkoráról és ifjúságáról kevés adat maradt fenn. Szülővárosáról, szüleiről és testvéreiről műveiben is keveset ír. Valószínűleg Zwickauban jár középiskolába, majd húsz éves korában a Lipcsei Egyetemre iratkozik be, ahol teológiát, filozófiát és ókori nyelveket tanul. Itt kerül kapcsolatba a humanizmus szellemével, barátságot köt számos humanista tudóssal.

¹ Német nyelvű életrajzok a Pauer vezetéknévét is említik, mint eredetét. Pl. Engewald: *Georgius Agricola: Biographien hervorragender Naturwissenschaftler, Techniker und Mediziner*. Leipzig: BSB B. G. Teubner, 1982., 5, 8. o.

² A német Bauer és a latin agricola szó egyaránt földművelőt, földművest jelent.

Tanulmányai befejeztével a zwickau-i latin iskolában lesz görög tanár³, ahol azonnal megmutatkozik rendszerező, új alapokat kereső szelleme latin nyelvtanának (első ismert műve, 1520.) újszerű táblázatokba foglalt grammatikai anyagában, a korabeli élet mindennapjait tükröző példamondataiban. Nem tartózkodik azonban sokáig Zwickauban, mivel a város Martin Luther téziseitől és a város Mária-temploma papjának, Münzer Tamásnak a mozgalmától hangos, ő pedig katolikus lévén nem ért egyet nézeteikkel és a hatásukra kibontakozó lutheránus, oktatási elvekkel.

A város szellemi légkörét megelégtelve tehát 1522-ben visszatér Lipcsébe, hogy folytassa tanulmányait. Ekkor már orvosi és természettudományi képzésben vesz részt. 1523-ban látókörének és ismereteinek kiszélesítése céljából „nyakába veszi a világot”, legalábbis az akkor tudományosnak nevezett világot. Bázelen megismerkedik kora egyik legnagyobb hatású tudósával, Rotterdami Erasmussal, aztán Itáliában tartózkodik hosszabb ideig, ahol humanisták társaságát keresi (magyarokkal is találkozik). A bolognai egyetemen befejezi orvosi tanulmányait, 1524-ben orvossá avatják, majd Velencébe utazik. Itáliai tartózkodása (1523-1527) egész további életére kihat, több művében nagy élvezettel emlékezik vissza itteni élményeire. Velencében fejlődik ki művészi érzéke, itt pillant bele a nyomdászok, fa- és rézmetszők munkájába.

1526-ban, amikor Magyarország fölött sötét felhők gyülekeznek, Agricola visszatér szülőföldjére, Európa egyik leggazdagabb bányavidékére. Úgy tűnik ekkor már (és egész későbbi életében is) a bányászat tudománya foglalkoztatja, mivel hazaútja során Villach mellett meglátogatja az ólombányákat, Raurisban pedig az aranybányákat tanulmányozza.

1527-ben Joachimsthalba költözik, ebbe a fiatal, gazdag bányavárosba, amely az Érchegység csehországi oldalán fekszik és gazdag ezüstbányászatáról híres.⁴ Ebben a városban hivatalos elfoglaltsága mellett - ő lesz a városi orvos - bőséges lehetősége adódik arra, hogy bányászati és ásványtani ismereteit bővítse. Ezt ki is használja, minden szabadidejét erre fordítja, első nagyobb művei itt születnek. Agricola kevés nyugalmat találhatott a pénzszerzés mámorába szédült városban, de annál több hasznos adatot és felvilágosítást nyerhetett minden bányászati kérdésére. Eleinte gyanakodva fogadhatták az új orvos örökös kérdezősködését, de mikor meggyőződtek arról, hogy csak a tudós kíváncsisága hajtja, már nem zárkóztak el sem a bányászok, sem a munkák irányítói a válaszok elől.

³ Ez volt az első németországi intézet, ahol görög nyelvet tanítottak s azt a diákok mellett orvosok, papok és tanárok is hallgatták.

⁴ „Az ezüst csekély takaróréteg alatt húzódott egymást érték a gazdagabbnál gazdagabb tellérek” írja Molnár László Agricola és kora című tanulmányában (Molnár, 1985. 594. o.)

Első fontos művét, a *Bermannus* dialógust az 1528-29-es években vetette papírra. Ez, a bányászatról írt első könyve 1530-ban Rotterdami Erasmus előszavával jelenik meg Bázelen a Frobenius nyomdában. A híres nyomdász később számos művét kiadja.

1531-ben már anyagilag tehető és független polgárként a lármás, kavargó Joachimsthal után Chemnitzbe települ vissza és itt él haláláig. Móríc szász választófejedelem hívására érkezik, és mint nagytudású és műveltségű férfit - már megjelent művei ismertté tették a nevét - az orvosi feladatok mellett közéleti tevékenységekbe is bevonják. 1542-ben aztán feleségül veszi gyámleányát, a korábban elhunyt chemnitzi polgármester lányát és ő lesz a város egyik leggazdagabb polgára.

Termékeny időszak ez életében. 1530-tól sorra jelennek meg bányászattal, geológiával, ásványtannal foglalkozó munkái. Rendszerezi e tudományterületeken összegyűjtött ismereteit megfigyeléseit, összeállítja a szakkifejezések jegyzékét. 1546-ban *geológiai, ásványtani művei* és a *Bermannus új átdolgozása*, valamint az úgynevezett *Maurer levél* jelenik meg. Ez utóbbi bányászati szakkifejezések latin és német jegyzékét tartalmazza. Majd 1547-ben a „*De precio metallorum et monetis*” című művét teszi közzé a fémek és pénzérmék áráról. Időközben ő lesz a város polgármestere, mely tisztséget négyszer is betölti a későbbiekben.

Ekkorra már megjelent könyveinek sora és népszerűsége meglegéssel tölthette volna el a tudóst, aki mégsem lehetett nyugodt. Az évek folyamán ugyanis könyveiben is, szóban is többször megígérte a bányászat és kohászat egészét felölelő, alapvető mű megírását, mely életművének megkoronázása lett volna.

A „*De re metallica libri XII...*” végül is húsz éves kutatómunka és anyaggyűjtés után 1550-ben készült el. A számtalan fametszetű ábra igényes kidolgozása azonban, - melyek Frobenius nyomdájának hírnevét is öregbítik - a könyv kiadását hat évre tolt ki, így a szerző nem érthette meg főművének megjelenését. A tudós 1555 november 21.-én többször megismétlődő lázrohamok után hunyt el.

Noha tevékeny élete alatt egymást érték a politikai fordulatok, ő mégis képes volt maradandót alkotni, életműve tartalmában, sokrétűségében, terjedelmében egyaránt jelentős. Tevékenységének értéke „a tudós elmélyült munkálkodásában rejlett, a régi szerzők alapos ismeretében, jó megfigyelő- és rendszerező képességében és - ahol erre indoka és lehetősége volt - a kiváló ábrázolási módjában” (Molnár, 1985a. 609. o.).

Georgius Agricolát a világ földtudományokkal foglalkozó tudósai „az ásványtan atyjának” nevezik. A bányászok és kohászok a műszaki tudományok megalapozóját tisztelik benne. A meteorológusok (méréssel foglalkozók) a mértékek és súlyok első, egységesítésre törekvő tudósaként ismerik el. A közgazdászok a merkantilizmus úttörőjének tartják. A

numizmatikusok a nemesfémek és a belőlük készített érmék értékének összhangba hozó munkáit értékelik nagyra. Az orvosok számos korabeli foglalkozási betegség leírójaként ismerik. A pedagógusok pedig egy gyermekek számára készített tananyag írójaként tartják számon.⁵ Tehát több nagyszerű kortársához hasonlóan ő is megvalósította a „homo universalis”-t, az egyetemes, a több ismeretágban maradandót alkotni képes ember reneszánsz eszményét.” (Molnár, 1985a. 609. o.).

Művei

Agricola 24 fennmaradt (2. ábra) és 21 elveszett művéről tudunk Helmut Wilsdorf összeállítása alapján (1955).

Az elveszett művek közül a korábban megkezdett - Szászország történetéről szóló – művét nem tudta befejezni. Torzó maradt a földrengésekről, a bányajogról és az egyes bányabetegségekről írt értekezése is. Fennmaradt művei azonban négy évszázad alatt számos nyelven megjelentek (latin - eredeti, német, angol, olasz, cseh, lengyel, orosz, szlovák, magyar stb.) Széleskörű irodalmi tevékenységéből elsősorban a bányászat, kohászat, földtudomány gazdag témakörében megjelent alkotásai bizonyultak időtállóknak.

Főműve egy humanista tudós életművének megkoronázása, melynek megírásáig fokozatosan jutott el a témával foglalkozó korábbi műveivel kikövezett ösvényén haladva. Melyek tehát - bár önálló művekként is megállják a helyüket - előtanulmányokként is kezelhetők.

Első természettudományos műve a „*Bermannus, sive de re metallica*” (Basel: Frobenius, 1530.) több mint 20 kiadást ért meg, magyarul a félévezredes évfordulóra jelent meg: „*Bermannus, avagy beszélgetés az ásványok csodálatos világáról*” (Miskolc, Rudabánya, 1994.) címmel. Ez a mű elsősorban az ásványtanban, annak rendszerezésében és topográfiájában jelent újdonságot. Műfaja dialógus. Két tudós orvos beszélget egy a bányaművelés kérdéseit ismerő, tapasztalt bányásszal, áttekintik a bányavidék történetét, a fontosabb bányatelepeket, a bányaművelés technikai részleteibe is „belemelegednek” és végül eljutnak a különféle ásványok nevéhez, tulajdonságaihoz, fejtési módjához és felhasználásához.

Következő lépcsőfokként az 1544 és 1546 között írt *négy földtudományi írását* - ötödikként a nagy sikert aratott Bermannust is hozzátéve - tette közzé 1546-ban egy gyűjtemény keretében.

⁵ Agricola születésének 500 éves jubileuma alkalmából a Chemnitz-Zwickau Egyetem konferenciát szervezett „Georgius Agricola, az európai jelentőségű szász humanista” címmel. A konferencia üléseit hat szekcióba rendezték a tudós sokoldalú és szerteágazó tevékenységének jegyében: Agricola az orvostudományban, a gyógyszerészetben és a természettudományokban; Agricola és korának művelődésügye; Agricola, mint diplomata és politikus, Agricola és a kohászat; Agricola és a bányászat; Agricola a saját korában. A rendezvény ismertetését és a szövegbeli felsorolást lásd: Molnár, 1994. 669-671. o.)

Az írárok Agricola megfigyeléseiről, tapasztalatairól, erős kritikai érzékéről is vallanak. Egyre jobban eltávolodik bennük ugyanis a korábbi forrásoktól.

A gyűjtemény a következő műveket tartalmazza:

- „*De ortu et causis subterraneorum*” – „A föld alatti anyagok keletkezéséről és törvényszerűségeiről”. A 80 oldalas műben a mai paragenetikus ásványtan kezdetét lehet felismerni.
- „*De natura eorum quae effluunt ex terra*” – „A földből kiömlő anyagok természetéről”, melyben a föld mélyéből feltörő vizeket vizsgálja, szín, íz és hőmérséklet alapján, osztályozza és tárgyalja a föld vízháztartását is.
- „*De natura fossilium*” – „Az ásványok természetéről”. Mineralógiai mű, az ásványtan alapvető munkája, bányászati és művészettörténeti kitérőkkel.
- „*A De veteribus et novis metallis*” – „Régi és új bányákról”. Rövid, 39 oldalas értekezés, az első bányászati topográfia, az Érchegység bányavárosainak történetével, gazdaságstatisztikával

Főműve, a „*De re metallica libri XII*” végül 1556-ban jelenik meg néhány hónappal halála után. Ez a mű a bányászati és kohászati irodalom legkiválóbb műve a 16. században, „egészen korunkig hat és lenyűgözi az olvasót. Megvesztegető ebben a könyvben a történeti tudás és a tanult ismeretek összekapcsolása a realiztikus természetszemlélettel, továbbá a határozott állásfoglalás a műszaki megoldások esetében. Agricola nem talál fel új berendezéseket vagy eljárásokat, de példás szemléletességgel és rendszerességgel írja le a bányászat és a kohászat összességét.” (Molnár, 1985a. 607. o.).

A mű 12 fejezete („könyve”) a következő szakterületeket tárgyalja:

1-6. könyv: a bányászatról

1. Az *első könyv* a bányászat hasznáról és szükségességéről és a bányász-, kohász hivatásról szól.
2. A *második könyv* a bányászat alapfogalmait és a kutatómódszereket ismerteti.
3. A *harmadik könyv* a hasznosítható ásványok települési viszonyait, tellérek, telepek jellegzetes megjelenési formáit írja le.
4. A *negyedik könyv* a bányatelkek adományozásáról s a dolgozók szervezeti kiépítéséről szól.
5. Az *ötödik könyv* a telepek föltárását és leművelését ismerteti, bemutatja az aknákat, tárókat, fejtéseket stb. és szól a bányamérésről is.
6. A *hatodik könyv* a jövesztőszerszámokat, bányagépészeti berendezéseket, szivattyúkat szállító- és szellőztető gépeket ismerteti.

7-12. könyv a kohászatról:

7. A *hetedik könyv* a kémlészetéről és a próbamesterségről szól.
8. A *nyolcadik könyv* az olvasztáshoz szükséges előkészítést, aprítást, zúzást, mosást, pörkölést írja le.
9. A *kilencedik könyv* az olvasztókemencékről, azok használatáról szól.
10. A *tizedik könyv* a nemes fémeknek, aranyak, ezüstnek az ólomtól, réztől, vastól való elválasztásáról szól.
11. A *tizenegyedik könyv* az ezüstnek a feketerézből való kiválasztását ismerteti.
12. A *tizenkettedik könyv* a sókról és üvegről szól.

A szerző az anyaggyűjtés során fedezi fel, hogy a bányászatról - erről az egyik legrégebbi és az emberiség számára leghasznosabb, legszükségesebb tudományról – még egyetlen író sem írt kimerítően. Úgy érzi, neki kell megírnia ezt az összefoglaló munkát, erre teszi fel életét. Műve Ajánlásában maga fejt ki Móricz szász választófejedelemnek és öccsének Ágost hercegnek munkája célját, ismeretanyagát és beosztását. „Tekintve, hogy erről még egyetlen író sem írt kimerítően, ... ezért írtam meg ezt a tizenkét könyvet. ... A vállalt feladatot igyekeztem minél jobban megoldani...sok munkát és fáradságot áldoztam rá, de nem kíméltem a költségeket sem...nemcsak szavakkal írtam le, hanem rajzolókát is fogadtam olyan képek készítésére, melyeknek segítségével az ismeretlen dolgokat a jelenkor és a jövő embere is minden nehézség nélkül megértheti” - írja az Ajánlásban (Agricola, 1985. 32. o.).

Mondhatjuk, hogy a feladatot teljesítette, hiszem műve századokon át felgyülemlett ismereteket foglal össze és rendszerez és ez által hosszú időre alapvető forrásává vált a természet megismerésének és az azt hasznosító emberi szándékoknak és cselekedeteknek. (Martos, 1989. 80-83. o.) - ahogyan maga az író is szeretne volna. Emellett ötvözi az elméleti ismereteket és a gyakorlati szaktudást, kialakítja a tudományos alapfogalmakat, szakkifejezéseket. Nem csodálkozhatunk hát, hogy nélkülözhetetlen kézikönyv lett a műszaki felsőoktatásban és a bányászat, kohászat művelői számára.

A gazdag képanyag - 292 művészi színvonalú fametszetes ábra - különösen emeli a 16. század derekán megjelent mű értékét.

A szorosan vett bányászaton és kohászaton kívül Georgius Agricola még további tizenegy tudományterületen belül alkotott: filozófia, politika, teológia, történelem, nemzetgazdaságtan, pedagógia, jog, orvostudományok, kémia, geológia és mineralógia. Filozófiai írásaiban a politikai és vallási viszályok tárgyalások útján történő megoldásának szószólója. Teológiai színezetű írásrészleteiben, elmefuttatásaiban katolikus elveket vall, de nem bigott módon,

soha nem gerjed fel benne a vallási türelmetlenség. Történelmi érzéke kiváló az események egymásra hatása és a várható következmények felmérése tekintetében. A politikai és vallási harcok elleni írásaiban mintha csak sejtené a harmincéves háború eljövételét. A „*Türkenrede*”-ben világosan leírta, hogy a török veszedelem elhárítása elsősorban a nemesség és a gazdagok feladata, mert a szegényeknek nincs sok veszítenivalójuk. A béke áldott korszakaiban pedig az uralkodó kötelessége a nép sorsának javítása. Jóval megelőzte korát, nemzetgazdasági téren tett megnyilatkozásaival is. Írt a pénzhalmozódásról, a meggazdagodásról, a gazdasági-műszaki kockázatvállalás indokoltságáról, az egyes költséges termelési módoknak olcsóbbakkal való felváltásáról. A haladást szolgálta a mérésekre vonatkozó munkáiban is, amelyekben a mértékek és súlyok szinte áttekinthetetlen sokféleségében próbált rendet teremteni és ezzel a gazdasági fejlődést gátló, zavaros viszonyokat megszüntetni. Pedagógiai indíttatása ott áll szinte minden írásának a hátterében. A „*Bermannus*” teljes egészében tanító célzatú könyv, de a „*De re metallica*” tudásközvetítése is nagymértékben pedagógiai hangvételű. Jogi írásaiban a 13. század közepétől megszülető bányajogokat rendszerezi és alátámasztja, hogy a jogi rendelkezéseknek csak jól szervezett állami apparátus és tanult tisztségviselők útján lehet érvényt szerezni. Orvosi ténykedéséről kevés írásos adat maradt. Ismerjük azt a megállapítását, hogy a betegség nem a bűn büntetéseként sújtja az embereket, mint sokan gondolták akkoriban (*A pestisről*). A boncolást, mint az anatómiai kutatás elengedhetetlen eszközét helyezte. A kémiában a középkorban uralkodó titkos alkimista felfogás kritizálója. A geológiában újszerűen vázolta az üledék és az erózió tevékenységét. A földrengések, a vulkánosság és a hévforrások előidéző okait nem a csillagvilág asztronómiai értelemben vett befolyásában látta – mint előtte minden tudós – hanem a földalatti tüzekben. A mineralógia területén pedig vállalkozott egy rendszeres ásványtan kifejlesztésének első kísérletére. (Molnár, 1985a. 607-609. o.).

Helmut Wilsdorf már említett munkájában kilenc csoportra osztja Agricola műveit (Wilsdorf, 1955. 359-361. o.).

Az **első csoportba** a teológiai-filozófiai művek tartoznak:

- 1520, első műve, a már említett latin nyelvtan elemi oktatásáról szóló könyvecske (*Libellus de prima ac simplici institutione grammatica*) – nyomtatásban megjelent Lipcsében 1520-ban latin nyelven
- 1525 *Galenosz-kiadás*: görög szövegkiadás (Galenus Librorum, Pars I-V.) - nyomtatásban Velencében, Aldus Manutiussal munkaközösségben 1525-ben.
- 1526 *Hippokratész-kiadás*: görög szövegkiadás,

- 1522 teológiai-filozófiai kérdésekről írt levél (*gegen Dr. Fontanus*) latin nyelven,
- 1522 teológiai-filozófiai kérdésekről írt levél (*an Dr.Kopp*) latin nyelven.

Ezek 1900-ban jelentek meg először nyomtatásban.

- 1546 a már említett Meurer-levél (*interpretatio vocum rei metallica*) latin és német nyelven,
- 1536 levél Zwickau tanácsához a cirill feliratról latin és német nyelven, valamint
- 1555 a Sachsen-ház családfája (*Sippschaft (Stammtafel) des Hauses Sachsen*) német nyelven, amelynek csak az előszava jelent meg 1920-ban nyomtatásban.

A **második csoportba** a történelmi munkák közé csupán egy művet sorol:

- Az 1546-ban kiadott bányászattörténetet (*de veteribus et novis metallis* – Régi és új bányákról), amely a földtudományi gyűjtemény részeként jelent meg latin nyelven 1546-ban.

A **harmadik csoport** a politikai művek: ide is csupán egyetlen művet sorol:

- 1531 *Türkenrede*, mely Agricola Európa-szerte olvasott és méltatott írása. Benne komoly politikai elvek és érvek hangoztatásával az egész Európát fenyegető oszmán veszélyre hívja fel a figyelmet.– nyomtatásban megjelent Nürnbergben 1531-ben német nyelven.

A **negyedik csoportban** a közgazdasági írások kapnak helyet. Ide a súlyokról és mértékekről írt munkák tartoznak, amelyek nyomtatásban is megjelentek Baselben Frobeniusnál latin nyelven

- 1533 Öt könyv a mértékekről és súlyokról (*Libri quinque de mensuris et ponderibus*)
- 1534 Levél Plateanusnak a súlyokról és mértékekről (*Epistola et Plateanum*)
- 1550 Külföldi mértékek és súlyok (*De externis mensuris et ponderibus*)
- 1550 Hosszmértékek (*De mensuris quibus intervalla metimur*)
- 1550 A mértékek és súlyok újrakiadása (*De restituendis ponderibus et mensuris*)
- 1550 *Vitairat Alciatusnak a mértékekről és súlyokról*
- 1550 „*De precio metallorum et monetis*” című műve a fémek és pénzérmék áráról

Az **ötödik csoportba** az orvostudományi művek kerülnek:

- 1554 A pestisről (*De peste libri III*) a szászországi 1553-as pestisjárvány hírére írt mű, amelyben a korabeli felfogással szembe fordítva tagadta, hogy a betegségek (így a pestis is) az elkövetett büntetések miatt szakadnak az emberiségre – nyomtatásban megjelent latin nyelven Basel: Frobenius, 1554.

A hatodik csoport a zoológiai műveké:

- 1549 A földalatti élőlényekről (*De animantibus subterraneis*) – nyomtatásban megjelent latin nyelven: Basel: Frobenius, 1549.

A hetedik csoportba a már említett mineralógiai-geológiai munkák kerültek, amelyek latin nyelven jelentek meg nyomtatásban Basel: Frobenius, 1546.

- 1546 A föld alatti anyagok keletkezéséről és törvényszerűségeiről (*De ortu et causis subterraneorum*)
- 1546 A földből kiömlő anyagok természetéről (*De natura eorum quae effluunt ex terra*)
- 1546 Az ásványok természetéről (*De natura fossilium*)

A nyolcadik és kilencedik csoport pedig a „Bermannust” és a „De re metallica”-t (német fordítás szerint „XII Bücher vom Bergbau und Hüttenwesen”) tartalmazza. Az előbbi, mint különleges jelentőségű művet emeli ki (um der besonderen Bedeutung willen hervorgehoben), az utóbbit pedig, mint főművet választja külön.

- 1530 Bermanus, avagy beszélgetés az ásványok csodálatos világáról (*Bermannus sive de metallica dialogus*) – nyomtatásban latin nyelven Basel: Frobenius, 1530.
- 1556 Tizenkét könyv a bányászatról és a kohászatról: (*de re metallica libri XII*) – nyomtatásban megjelent latin nyelven Basel: Frobenius, 1556.

„Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról”

A cím szószerinti fordítása magyarul körülbelül ez lehetne: „12 könyv a fémekről” vagy a „12 könyv a fémek dolgairól”, ez azonban nem fejezi ki a könyv valóságos tartalmát, ezért inkább a német nyelvű kiadások címe alapján „Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról” címen fordítjuk.⁶ Az 1985-ös első magyar kiadás is ezt a címet választotta.

A bázeli Frobenius kiadónál először latinul 1556-ban megjelent könyv eredeti (humanista) címe természetesen hosszabb. Magyarul így fordíthatjuk: „Georgius Agricola tizenkét könyve a fémekről, amelyekben a bányászat és kohászat körébe tartozó hivatalokat, eszközöket, gépeket és minden egyéb dolgokat nemcsak a legérthetőbben leírja, hanem azokat még a kellő helyen beillesztett képekkel és a latin és német megnevezések feltüntetésével a lehető legvilágosabban szemlélteti”⁷

⁶ Vom Bergkwerck, az első német nyelvű kiadás, 1557. - jelentése a bányáról, a bányaműről; később pedig, még inkább közelítve a tartalomhoz Zwölf Bücher vom Berg- und Hüttenwesen, 1928. 4. német nyelvű kiadás.

⁷ A cím magyar fordítása az Országos Széchényi Könyvtár bibliográfiai leírásának cím- és szerzőségi közlése alapján történt. (<http://nektar.oszk.hu/hu/manifestation/920285>) Az eredeti latin nyelvű cím a következő: „Georgii Agricolae de re metallica libri XII. Quibus officia, instrumenta, machinae, ac omnia denique ad

E címből is látható, hogy az írónak mennyire fontos volt a szemléltetés, az illusztráció. Ismeretes, hogy a mű kézirata már 1550-ben elkészült. Kiadása azonban még hat évet váratott magára, hogy páratlanul gazdag képanyaggal kiegészítve kerüljön az olvasó kezébe. Az író ugyanis folyékony és olvasmányos latinsággal megfogalmazott szövegét hatásos illusztrációkkal szerette volna magyarázni, felismerve, hogy a műszaki jelenségek nagy részét rajzban sokkal világosabban, rövidebben és érthetőbben lehet előadni, mint írásban. A könyv illusztrációihoz a rajzokat – valószínűleg az íróval közösen – a joachimsthal *Blasius Weffring* készíthette.⁸ A kivitelben a velencei Aldus nyomdában szerzett tapasztalataira támaszkodott a szerző és a művet megjelentető bázeli Frobenius és Episcopus nyomda⁹ is hajlandó volt áldozatot hozni a tudományért.

A kiadás érdekében a legjobb fametszőket szerződtették, azokat, akik a korszak egyik legnevezetesebb könyve, Sebastian Münster *Cosmographiájának*¹⁰ illusztrációit is készítették: Hans *Rudolf Manuel Deutsch*¹¹ berni művészt és *Zacharias Specklin*¹² fametszőt. A könyv tehát 1556-ban 292 művészi kivitelű, fametszetes illusztrációval jelent meg, a sors azonban úgy hozta, hogy ezt a szerző már nem érthette meg, négy hónappal a megjelenés előtt távozott az élők sorából.

A mű a tudomány nemzetközi nyelvén latinul íródott, Ágost herceg azonban látva jelentőségét írásban utasította Agricolát, hogy készítsen a műről német fordítást, annak egy példányát szolgáltatassa be az udvarnak, a másikat pedig őrizze meg, de ne hozza nyilvánosságra. Így akarta kisajátítani az uralkodó a „De re metallica” tartalmát. Ebben az intézkedésben az

metallicam spectantia, non modo luculentissime describuntur, sed per effigies, suis locis insertas, adiunctis Latinis, Germanicisque appellationibus, ita ob oculos ponuntur, ut clarius tradi non possint.”

⁸ Agricola nem említi sehol a rajzoló nevét, de Helmut Wilsdorf idézi Mathesius 1562-es művéből: „1556-ban Georgius Agricola bányászkönyve kiadatott, ehhez *Blasius Weffring* Thal-i polgár sok tájékoztatást adott és sok ábrát rajzolt... Ez a csaknem ismeretlen ember döntően közreműködött abban, hogy a tudományos könyvillusztráció a műszaki feladatok megoldásában addig el nem ért tökéletességig jutott” (Wilsdorf, 1956. 255 o.)

⁹ A *Johannes Frobenius* által alapított nyomda igényes volt kiadványai hibátlanságára és a szép betűfajtákra is nagy gondot fordított (antikva, kurzív). Tevékenysége igen jelentős volt a korban, többek között Erasmus összes munkáját is itt adták ki. A könyvnyomda jele: két kézzel fogott botra koronás kígyó tekeredik, a bot felső végén madár ül. A nyomdászjelvény a „De re metallica” címlapján is szerepel, biztosítva a minőséget a könyvnek. Az alapító fia, Hieronymus Frobenius 1528-tól a nyomda vezetője, sógorával, Nicolaus Episcopussal társulva. 1530-tól kezdve ők Agricola műveinek kiadói.

¹⁰ Ez volt az első tudományos igényű, amellét a nyilvánosságnak is szóló világtörténet (kozmoográfia = világleírás) német nyelven, 1544-ben adták ki először a Petri nyomdában, Bázelen.

¹¹ Svájci származású rajzoló és fametsző. 1546 óta ismeretesek metszetei. Weffringel együtt őt tekintjük a „De re metallica” ábrái alkotójának. Képi ábrázolásai jellegzetesek, hét ábrázoláson névjele (RMD) is olvasható. Összesen mintegy 80 ábrát rajzolt. Forrás: Személynévmutató In: Georgius Agricola: Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról, [ford. Becht Rezső ; szerk., a bevezetőt, a tanulmányt, a lábjegyzeteket és a személyjegyzékeket írta Molnár László]. [Budapest] : Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, 1985. 641 o.

¹² Stassburgi születésű fametsző művész, a Frobenius nyomdában dolgozott, a metszetek egy részét ő készítette: I. m. 654. o.

önkény mellett a magas fokú értékelés is megnyilvánul. A herceg ugyanis a szakismeretek olyan kiváló tárának tartotta a művet, amelyet nem akart más fejedelemségek bányászatával megosztani (Molnár, 1985a. 606. o.). A szerző azonban 1555 novemberében bekövetkezett halála miatt nem tudta teljesíteni az utasítást. A fordítást végül *Philippus Bechius* bázeli professor, orvos, bölcselő fejezte be és mivel - éppen a műben összegyűjtött tapasztalati ismeretek miatt - nyomban a megjelenés után többen is igényelték, hogy a latin nyelvet nem értők számára egy német nyelvű kiadás is létrejöjjön, a kiadó már a latin kiadást követő évben, 1557-ben meg is jelentette. Így szinte azonnal a megjelenése után a „szakma” legszélesebb rétegei számára rendelkezésre állhatott (legalábbis német nyelvterületen).

Az első latin és német nyelvű megjelenés után számos nyelven több tucat kiadás jelent meg, Amerikától Európán át egészen Japánig. Voltak köztük teljes és részkiadások is. Magyarul 1985-ben jelent meg teljes kiadás. A teljes kiadásokat nyomon követve 1556-tól két kiadási periódus különül el az idők folyamán és ezek viszonylag távol esnek egymástól. Az első időszak 1556-1657-ig tart (3. ábra), a második pedig 1912-től kezdődik.

Ez azt is jelenti, hogy 1657 és 1912 között nem jelent meg új kiadása a könyvnek. Az első 101 évben megjelent latin, olasz, és német kiadások nyilvánvalóan jelentős mértékben elterjedtek. Ma Európa, Ázsia és Amerika nyilvános könyvtáraiban több mint 650 példány található ezekből. Latin nyelven az első 1556-os kiadás után 1561, 1621 és 1657-es években jelent meg a mű nyomtatásban, mindannyiszor Bázelen adták ki. Német fordításban pedig az 1557-es „Vom Bergwerck XII Bücher” címet viselő első kiadás után 1580-ban, valamint 1621-ben „Berckwerck Buch” címmel adták közre a munkát. 1580-ban nem Bázelen, hanem Frankfurtban Sigmundt Feyrabendt kiadásában jelent meg.

A 8. 1657-es latin és a 9. 1912-es angol megjelenés között eltelt 225 évben *Alvaro Alonso Barbas* könyve az „Arte de los Metales” terjedt el, melyben a „De re metallica” tartalma lerövidítve és a helyi gyakorlatra alkalmazva jelent meg Agricola nevének megemlézése nélkül. Ez a mű az első, 1640-es spanyol megjelenés után 1770-ig számos kiadást ért meg több nyelven és különböző címeken. A korábbi brit gyarmatokon, a tengerentúlon, sőt még a német anyanyelvű európai országokban is elterjedt.

1773-ban pedig *Christof Traugott Delius* az első magyar Bányászati-kohászati Tanintézet - a Selmezbányán alakult Bergschule – „gyakorlati bányászat” tanszékének professzora adta ki bányaműveléstan könyvét, mely sok újdonságot hozott ugyan, számos ponton mégis Agricola nézeteit tükrözte vissza. Valószínűleg e könyvek megléte elegendőnek bizonyult a bányászati és kohászati ismeretek iránt érdeklődők számára, így Agricola művének újabb kiadására nem jelentkezett határozott igény.

Az 1912-ben megjelenő angol kiadással aztán új korszak kezdődik Agricola „De re metallica”-jának megjelenés-történetében. Ettől kezdve számos kiadás lát napvilágot. A korábbi fordítások mellett csehül (1933), oroszul (1962), japánul (1968), spanyolul (1972) és végre - több részkiadás után – 1985-ben magyarul is megjelenik a mű.

A magyar fordításra a megjelenéstől számítva csaknem négy évszázadig kellett várni. Ennek oka főként az volt, hogy a szöveg olyan fordítót kívánt, aki éppúgy jártas a latin és német nyelvben, mint a bányászati és kohászati ismeretekben. Ezeknek a kívánalmaknak végül *Becht Rezső* tudott megfelelni, ő ugyanis megfelelő műszaki ismeretekkel, írói adottságokkal, műfordítói képességgel és hatalmas tömegű bányászati és kohászati témájú fordítói, annotációs gyakorlattal is rendelkezett. A korábbi magyar nyelvű részfordításokra és az újabb német fordításokra támaszkodva másfél év alatt elkészítette a teljes szöveg magyar fordítását. Igyekezett valóban műfordítást végezni, az eredeti versmértéket megtartani és Agricola kifejezésmódját követni (*Molnár, 1985b*).

Agricola művének magyar nyelvű kiadására 1985-ben került sor, *Molnár László* szerkesztésében, az általa írt bevezető rész, Agricola életét és korát bemutató tanulmány, valamint betűrendes személynévmutató, ábrajegyzék, lábjegyzetek, a függelékben pedig a műben használt mértékegységeket összefoglaló táblázatok kiegészítésével. Ez a kiadás a fametszetes ábrákat is tartalmazza (*Agricola, 1985*).

Az író magyarországi kapcsolatai és a művek magyar vonatkozásai

Georgius Agricola - mint már említettem - bányászati, kohászati témájú munkáit alapos anyaggyűjtés után írta meg. Műveiből – különösen a főműből – kiderül az is, hogy a korabeli Magyarország viszonyait is jól ismerte, a Kárpát-medence bányászata és kohászata nagyon érdekelte. „Hazánkról a De re metallicában és más műveiben is többször, meglepő tájékozottsággal emlékezik meg.” (*Molnár, 1985b. 19. o.*). Magyarországi értesüléseinek forrásait csaknem fél évezred távlatából nem lehet teljes bizonyossággal meghatározni, kutatások és következtetések adnak útbaigazítást ebben a témában.

Már itáliai tanulmányútja alatt találkozhatott magyarokkal, hiszen Bologna, Velence egyetemeit szép számmal látogatták a kor magyarországi értelmiségének kiváló képviselői is. Elképzelhető, hogy közülük néhányan kapcsolatba kerültek Agricolával. A német tudós – mint életrajzírói feljegyezték – az egész világ szakembereivel levelezésben állt és bár nem tudjuk biztosan kik tájékoztathatták a magyarországi viszonyokról, meglepő „ránk vonatkozó

adatainak sokasága, megbízhatósága és pontossága” (Faller, 1955. 607. o.). Számos kutató úgy vélekedik, hogy a magyarországi adatok szolgáltatója lehetett *Hans Dernschwam* is, a Thurzó-Fugger bányavállalkozás hazai vezetője. Egyidős volt Agricolával, tudjuk róla, hogy levelezett külföldi tudósokkal, humanistákkal és ő mint vezető szakember nemcsak a bányászati, kohászati berendezésekről, eljárásokról, hanem bányászatunk és kohászatunk gazdaságpolitikai és személyi vonatkozásairól is szolgáltatott adatokat az írónak, melyekről műve alapján tudomása is volt. Az ő közreműködését feltételezi az a tény is, hogy Agricolának pontos értesülései voltak *Thurzó János* bányavállalkozásairól. Sőt a bányatulajdonos egyike azon keveseknek, akiket kortársai közül név szerint is megemlít főművében.¹³ Tudjuk azt is, hogy Thurzó gosszari tartózkodása alatt üzleti kapcsolatba került Agricola második feleségének nagyapjával, Ulrich Schütz-zel (Molnár, 1985b. 20. o.). Így is szerezhette információit az író.

Helmut Wilsdorf, Agricola-kutató és életrajzíró derített fényt az író egy további fontos és érdekes magyarországi kapcsolatára. Az ő kutatásai szerint *Rohrbacher Kálmán* magyar származású külföldi egyetemeken végzett orvos, miután a török betörések elől Annabergbe menekült és ott tekintélyes tanácsos és sikeres gazdag bányavállalkozó lett, barátságot kötött Agricolával. Wilsdorf szerint a német tudós első bányászati témájú munkájának a „Bermannus sive de re metallica”-nak egyik szereplőjét Colomannust Rorbacherről mintázta (Molnár, 1985b. 20. o.; Izsó, 2009. 8. o.). Egyébként ebben a műben is szót ejt az író magyarországi ásványokról (erdélyi okker, magyarországi malachit). Rorbacher hazai bányászatunk ismerőjeként gazdag adatokkal járulhatott hozzá a „De re metallicában” leírt és ábrázolt magyarországi bányák és kohók ismertetéséhez is.

Milyen magyarországi vonatkozások vannak tehát a „De re metallica”-ban

Agricola a műben több helyen is elismeréssel szól egykori bányáinkról és kohóinkról. Selmeci, körmöci, besztercebányai, urvölgyi bányahelyekről tesz említést, melyek az ő idejében Magyarországhoz tartoztak, s azokat ennek megfelelően mindig magyar (ungarische) bányáknak mondja (Faller, 1955). A bányák koráról szólva megjegyzi, hogy a selmeci és körmöci arany-ezüst bányák a lakosok privilégiumai alapján a legöregebbek voltak (800 évesek) és hogy Körmöc aranytelérei voltak a legvastagabbak. Megállapításokat tesz továbbá ásványkincseink gazdagságáról és műszaki berendezéseink korszerű, példás voltáról is, melyekkel kihangsúlyozza bányászatunk és kohászatunk jelentőségét.

¹³ Bányászati tevékenységéről az I. könyv végén ír: „Ulászló sem vette volna fel a bárók közé Thurzót, a krakkói polgárt, akit a Magyar Királyság egykor Dáciának nevezett részében fekvő bányái tettek dúsgazdaggá” - értsd: ha nem tekintette volna fontosnak ezt a tevékenységet. (Agricola, 1985. 60. o.).

Emellett részletesen ismertet és ábrázol magyarországi (selmecbányai, körmöcbányai, besztercebányai) bányákat, kohókat, eljárásokat, műszaki alkotásokat, újításokat is.

Bányagépészeti berendezéseink közül kitűnő rajzban s részletes leírásban örököltette meg *selmeci lójárgányos szivattyúinkat*, melyek 670 láb mélységből emelték a vizet, továbbá szemlélteti *a besztercebányai, urvölgyi rézérc előkészítési folyamatát* (5. ábra), annak műszaki berendezéseivel, szerszámaival együtt. Becsesek még *a körmöci 20 nyilas, vízikerekes zúzó*ról és *a magyar űzőkemencéről* (6. ábra) készített rajzai is.

Metszetei és leírásai bánya- és kohótechnikánk egykori jelentőségének legékesebb bizonyítékai, sőt tárgyi emlékek híján annak egyetlen igazolói is. A „De re metallica” sorai és ábrázolásai „számos műszaki alkotásunkat mentették meg a pusztulástól”, emellett „szerves kiegészítői XV-XVI. századbeli bányászatunk és hohászatunk történetének és megbecsülhetetlen értékei ide vonatkozó ismereteinknek.” (Faller, 1955. 607-609. o.)

II. GEORGIUS AGRICOLA MŰVEINEK MEGJELENÉSE MAGYARORSZÁGI KÖNYVTÁRAKBAN, GYŰJTEMÉNYEKBEN A MEGJELENÉSÜK ÓTA ELTELT SZÁZADOK FOLYAMÁN

A történeti Magyarország könyvgyűjteményeinek forrásai

A 16-18. század magyar könyvtár- és olvasmánytörténetének forrásai alapvetően levél- és kéziratári dokumentumok. A mai Magyarország területén található, 1750 előtt nyomtatott könyvanyag ugyanis nagyobb hányadában csak 1750 után került az országba. A ma műemlék-könyvtárként látogatható nagyobb gyűjtemények könyvállományának túlnyomó része nem volt a középkor óta, vagy akár csak a 16. századtól kezdve jelen a Kárpát-medencében (*Madas és Monok*, 2003. 96. o.).

A 16-18. század könyves kultúrájának kutatásakor, ugyanakkor célszerű a könyv- és könyvtártörténet fennmaradt dokumentumai mellett az olvasmánytörténet forrásait is megvizsgálni. Ha tehát arra a kérdésre keressük a választ, hogy: **Mennyire volt ismert Georgius Agricola, a 16. században élt bányászati és kohászati író munkássága saját korában és utókorában Magyarországon?**, illetve, hogy **Művei mely magyarországi gyűjteményekben fordultak elő a megjelenésük óta eltelt évszázadok alatt és ma hol vannak?**, a választ az olvasmánytörténet és könyvtártörténet jegyzékszerű és nem jegyzékszerű forrásai adhatják meg. Ezek magyarországi egyházi és magángyűjtemények katalógusai, könyvjegyzékek, leltárjegyzékek, naplóbejegyzések, levelek, könyvbejegyzések, possessorbejegyzések (tulajdonosi jegyek) továbbá a tulajdonosok javainak különböző célú összeírásai lehetnek. Ezeknek a forrásoknak a gyűjtése és feldolgozása révén rekonstruálható az elmúlt századok olvasmányanyagának egy része, a korabeli, mára már eltűnt könyvtárak állománya. Mindenekelőtt a jegyzékszerű források, azok közül is elsősorban az intézményi és magángyűjtemények katalógusainak, leltárjegyzékeinek valamint a hivatalos szervek összeírásainak (hagyatéki összeírások, végrendeletek, vagyonekbejegyzési jegyzőkönyvek, peres ügyek iratai) az átvizsgálása és elemzése alapján lehet képet alkotni egy-egy korszak - vagy akár egy magánszemély, vagy intézmény, iskola - olvasmányműveltségéről, könyves kultúrájáról, a különféle gyűjteményekben valaha megvolt kötetekről, művekről.

A feltett kérdések megválaszolásához is e forrástípusokban fennmaradt dokumentumok módszeres áttekintése szükséges.

A vizsgálódást megkönnyíti, hogy a Szegedi József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézete könyvtártörténeti kutatásainak eredményeképp számos feldolgozott könyv- és könyvtárjegyzék látott napvilágot az *„Adattár a XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez”* című sorozat keretében 1979-től kezdve.

Az Adattár első tíz kötete korábban tárgyi szempontból vegyes forrásanyagot s egymástól eltérő módszerrel készült közleményeket publikált. A 11. kötetrel induló tematikailag és a feldolgozási eljárások tekintetében is homogénebb, zárt széria célja azonban a könyvjegyzékek szövegének közlése lett. A kutatók kifejezetten csak a jegyzékszerű források feltárására törekedtek, könyvjegyzékként az ötnél nagyobb tételszámú listákat fogadták el. A sorozat korábbi szerkesztőjének, Keserű Bálintnak a vezetésével elkezdődött kutatások célja tehát a kora újkori (1550-1750) Kárpát-medence olvasmánykultúrájára vonatkozó levéltári források feltárása volt. A szándék pedig, amely ehhez kapcsolódott, hogy azokat a dokumentumokat, adatokat gyűjtsék össze és adják közre, amelyek tanúsítják a régi könyvek tulajdonlását és olvasottságát a 16-18. századi Magyarországon. A sorozat címe még az előző kutatógenerációtól – Jakó Zsigmond, Klaniczay Tibor, Keserű Bálint - maradt gondolatot tükrözi, amely az európai szellemi áramlatok magyarországi elterjedtségét igyekezett dokumentálni általa. Az összegyűjtésre kerülő dokumentumok számára az *„Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez”* című sorozat 11-20. kötetét jelölték ki, a szerkesztő pedig Monok István lett. A közreadók a sorozat egyes kötetekben megjelenő jegyzékek tételeit igyekeztek feloldani, sőt az egykori példányokat felderíteni. Személy- és helynévmutatót is csatoltak a kötetekhez. Az eltelt évek alatt a sorozat számos darabja látott napvilágot és egyre több információt adott a kora újkori Magyarországon megtalálható könyvgyűjtemények adatairól. Talán nem lesz haszontalan részletesebben is megemlíteni őket.

A sorozat első kötete, mely az Adattár 11. köteteként jelent meg Iványi Béla könyvtörténeti tárgyú adatgyűjteményét tartalmazza, mely az 1331 és 1663 közé eső időszak magyarországi könyveinek, könyvtárainak, könyvnyomdáinak adatait közli és elsősorban a Felvidék könyves műveltségének történetére vonatkozóan tartalmaz gazdag forrásanyagot. A következő kötetekben (12./1, 12./2, 12./3.) a három nagy, 16. századi humanista tudóskönyvtár jegyzékét adták közre a kutatók, Zsámboki János, Hans Dernschwam és Dudith András könyvtárának katalógusát.

A sorozat folytatásaként a *„Magyarországi magánkönyvtárak”* címet viselő forrásanyag következő három kötetben az 1533-1721 közötti időszakból (13./1-3.), melynek keretében az első kötetben 69, a második kötetben 141 magyarországi könyvjegyzék szövegközlésére

vállalkoztak a kiadók. A tulajdonosok körét tekintve vegyes forrásanyag található bennük: a 2. kötetben például a XVII. század második felének arisztokrata és jelentősebb középnemesi családjai (Zrínyiek, Nádasdyak, Csákyak, Rákócziak), a katolikus főpapság, továbbá Bél Mátyásnak, a XVIII. század eleje egyik meghatározó tudós egyéniségének könyvtára. A kötet nagyobb részét pedig a különböző városok (Buda, Bártfa, Eperjes illetve Lőcse) polgárságának könyvkultúrájára vonatkozó források töltik ki. A 3. kötetben a három legjelentősebb felső-magyarországi bányaváros (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya) olvasmányainak adatai szerepelnek 1533-tól 1750-ig. A 14. kötet a „Partiumi könyvesházak” címet viseli és Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya és Zilah olvasmányaira koncentrál az 1623-tól 1730-ig terjedő időszakból. A 15. kötetben Kassa városának olvasmányait adták közre 1562-1730-ig. A kelet-magyarországi öt szabad királyi város közé tartozó Kassa kulturális közege megérdemelt egy külön kötetet. A sorozat következő kötetei „Erdélyi könyvesházak” címen jelentek meg 1991-től kezdve (16/1-4.). Az *első két kötet* Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros és Székelyudvarhely gyűjteményeinek forrásait közli. A 16./3. kötet 1563 és 1757 közötti forrásokat tartalmaz elsősorban a Bethlen-, az Apafi-, a Teleki-család és környezetük jegyzékeit. A 16./4., közelmúltban megjelent kötet pedig Bistritz, Hermannstadt és Kronstadt azaz Beszterce, Nagyszeben és Brassó, az erdélyi szászok szellemi központjainak dokumentumait közli az 1575 és 1750 közötti időszakból. A sorozat 17. kötete a magyarországi jezsuita könyvtárak anyagát adja közre 1711-ig két részben. Az *első* rész Kassa, Pozsony, Sárospatak, Túróc, Ungvár városok jezsuita gyűjteményeinek forrásait közli, a *második* pedig a Nagyszombatban lévő könyvtár 1632-es és 1690-es katalógusát. A 18. kötet szintén két részből álló forrásgyűjtemény és nyugat-magyarország olvasmányanyagát mutatja be. Az *első* részben Sopron városának olvasmányai találhatóak meg, főleg a polgárok hagyatéki leltárainak formájában. A *második* rész pedig Kőszeg (Güns), Ruszt (Rust), Kismarton (Eisenstadt) és Fraknó (Forchtenstein) forrásait közli az 1535 és 1740 közötti időszakból. A 19. kötet *első* részében a katolikus intézményi könyvtárak fennmaradt jegyzékeit adták közre, a *másodikban* pedig azoknak az intézményi könyvtáraknak az anyagát dokumentáló összeírásokat, amelyek eddig még nem jelentek meg. Evangélikus, református és unitárius könyvtárak jegyzékei is helyet kaptak ebben a kötetben.

Látható tehát, hogy milyen gazdag és széleskörű forrásanyag áll rendelkezésre számunkra a magyarországi kora újkori könyvgyűjtemények anyagának megismeréséhez.

Az e sorozat köteteiben megjelent könyvjegyzékek áttekintésével, a talált adatok feldolgozásával és e dolgozat keretében történő rendszerezett közlésével próbálok választ adni

a korábban feltett kérdésekre. Azaz, hogy: Mennyire volt ismert Georgius Agricola, a 16. században élt bányászati és kohászati író munkássága saját korában és utókorában Magyarországon?, illetve, hogy: Művei mely magyarországi gyűjteményekben fordultak elő a megjelenésük óta eltelt évszázadok alatt és ma hol vannak?

1996-tól egy másik sorozat is indult, amely témájában szorosan kapcsolódik az Adattár sorozathoz „*A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai*” címmel. „Ennek az új sorozatnak egyes kötetei már hosszú évek munkájának eredményeit közlik egy-egy könyvtár, egy-egy család, szakmai réteg, város olvasmányainak monografikus feldolgozásával. Itt a levéltári dokumentum, a könyvjegyzék már teljes művelődéstörténeti környezetében jelenik meg.” (Monok, 1996. 23. o.) Az e sorozat keretében megjelent, rendkívül érdekes adatokkal szolgáló köteteket (Batthyányi Ádám, Ráday Pál, Bisterfeld, Nádasdy Ferenc, a nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvtárai) is áttekintettem a kutatás során, de ezekben nem találtam Agricola műveire történő utalást. Továbbá az „*Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Bibliothecaria*” című sorozat „*Régi könyveink és kézírataink katalógusai*” alcímmel megjelent köteteiben is jelent meg néhány könyvtártörténeti dokumentum (A kecskeméti piarista rendház XVI. századi könyvei, A szegedi minorita rendház könyvtárának története, A szeged-alsóvárosi ferences rendház könyvtára stb.), ezeket is feldolgoztam, de ezek adatai között sem találtam számomra érdekes bejegyzést.

Itt kell megemlítenem, hogy Heckenast Gusztáv, 1999-ben elhunyt kiváló történész is foglalkozott egy tanulmányában Agricola recepciójával és kutatásának eredményeit elő is adta a Miskolcon rendezett Georgius Agricola (1494-1555) születésének 500. évfordulója alkalmából tartott ülészenon (Heckenast, 1994) Ő is az *Adattárban* megjelent adatok áttekintésére alapozta következtetéseit, de 1994-ben a sorozat darabjai közül még csak a 11-13. köteteket vehette kézbe. Az azóta megjelent, fentebb részletezett kötetek sok új információt adnak a témában.

Az általam készített dolgozat további részében tehát feltárom a gyűjtött és könyvtárak szerint rendezett adatokat. Azokról a bibliotékákról szólok, amelyekben megtaláltam Agricola műveit. A gyűjtemények típusát tekintve két nagy csoport megkülönböztetése indokolt a magánkönyvtárak és az intézményi könyvtárak, ezeket külön fejezetben tárgyalom. A magánkönyvtárak esetében a további rendező szempontot a tulajdonosok társadalmi helyzete adja, az intézményi gyűjteményeknél pedig az egyházi és az iskolai könyvtárakat különítettem el.

Magánkönyvtárak

Tudósok könyvtárai

A középkor utolsó századának szellemi megújulása, a reneszánsz és a humanizmus különösen kedvező feltételeket teremtett a könyvkultúra, a nagyszabású könyvtárak kialakítása, kialakulása számára. A reneszánsz műveltség a könyvek világába teljesen új jelenségeket hozott és ez Magyarországon is éreztette hatását. „Soha, sem előbb sem utóbb nem állt a könyv, a könyvtár olyan szoros viszonyban az irodalommal, az egész kulturális élettel, mint akkor” (Csapodi, 1985. 24. o.), a könyv vált az érdeklődés központi kérdésévé. A könyvek szeretete, gyűjtése az egyetemes tudás megszerzéséhez szolgált eszközül, továbbá őrzője, fenntartója volt a letűnt korok (elsősorban a klasszikus ókor) tudományos örökségének. „A humanizmus a szellemi műveltség újjászületését jelentette, visszatérést a tudás, a szépség forrásaihoz.” (Sz. Jónás, 2005. 304. o.)

A humanista tudósok így a szellemi megújulást a tudás, a műveltség, az ismeretek növelésében keresték, ezek szolgáltak számukra eszközül a tevékeny, alkotó szellem kibontakoztatásához. Könyvtáraik egyetemes tematikájú gyűjtemények voltak, a könyvek nagy részét olvasták is, sőt saját műveik is ott sorakoztak a polcokon. Az egész emberi világ megismerésére törekedtek, gyűjtöttek, olvastak minden tudományterületről. Az elméleti műveltség mellett a gyakorlati ismeretek is fontosak voltak számunkra, az antik örökség mellett a kortárs irodalom is, más humanista tudósok művei. Minden (új és régi) ismeret érték volt, a könyv a szellemi élet legfőbb kincsévé vált.

A 15. században Hunyadi Mátyás könyvtára, a Corvina mellett Vitéz János, Janus Pannonius könyvtárai voltak a magyarországi humanista műveltség és könyvgyűjtés kiemelkedő példái. Ugyanakkor már voltak reprezentánsai a világi könyvtulajdonosok, politikusok, városi polgárok, iskolamesterek gyűjteményeinek is.

A 16. században az ország három részre szakadt, a művelődési viszonyok, az egész intézményrendszer teljesen megváltozott. A korábbi könyvtárak nagyrészt megsemmisültek, vagy szétszóródtak. Mégis kialakult néhány olyan gyűjtemény a 16. században is, melyek kiemelkedő teljesítménynek számítanak nemcsak a magyarországi magánkönyvtárak között, hanem európai összehasonlításban is. Tulajdonosaik ugyan, vagy nem magyar származásúak voltak, vagy életük nagy részében nem Magyarországon éltek, de gyűjteményeik,

tevékenységük mégis Magyarországhoz köthető és a magyar művelődés és könyvkultúra szempontjából is nagy jelentőséggel bír.

Hans Dernscham (1494-1568) könyvtára

Az egyik legnagyobb humanista könyvgyűjtemény Magyarországon, a 16. században Hans Dernschwam könyvtára volt, melyet Besztercebányán helyezett el.

Dernschwam 1494-ben - Agricolával egy évben - született a csehországi Brűxben, jómódú polgári családban. Csaknem egész életében, húsz éves korától haláláig Magyarországon, a Felvidéken és Erdélyben élt és dolgozott. Tanulmányait Bécsben, Prágában, Lipcsében folytatta, majd jó humanista módjára itáliai tanulmányútra ment. Ezután, 1514-ben Magyarországra jött, ahol először Bakócz Tamás, majd a humanista Hieronymus Balbi szolgálatában állt Budán, 1517-től pedig az augsburgi Fuggerek magyarországi képviselője lett, idővel a Thurzó-Fugger kereskedőház egyik vezetője. A dúsgazdag vállalkozóknak az erdélyi és a felvidéki nemesfém- és sóbányákban jelentős érdekeltségeik voltak, ezeket irányította faktorként. A Fugger-család alkalmazásában töltött évtizedek alatt bejárta a Kárpát-medencét, sőt diplomáciai küldetést is teljesített – saját kérésére és költségén – Törökországban, ahonnan – humanista érdeklődésének hála – régészeti világszenzációnak számító feliratmásolatokkal és rendkívül értékes kéziratokkal tért vissza.

Tehát őt anyagi lehetőségei, életvitele és tudományos – elsősorban klasszika-filológiai – érdeklődése is arra predesztinálták, hogy nagyszámú könyvet gyűjtsön össze (*Madas és Monok*, 2003. 153. o.). Magyarországon nősült meg, Besztercebányán telepedett le, minden ide kötötte. 1548-ban, amikor megromlott az uralkodóház és a Fuggerek kapcsolata leköszönt megbízatásairól és visszavonult a magánéletbe, szeretett könyvei közé. Ezután már csak kedvteléseinek, elsősorban a könyvgyűjtésnek és az olvasásnak szentelte magát (*Pogány*, 2005. 102-103. o.).

Dernschwam humanista képzettségű ember volt, aki számos kortárs tudóssal tartott fenn kapcsolatot, sőt barátságot ápolt például Sebastian Münsterrel, a korban igen népszerű és nagy példányszámban kiadott *Cosmographia* szerzőjével.¹⁴ Emellett azonban gazdasági szakember is volt, foglalkozása a gazdasági élethez, a bányászathoz kötötte. Műveiben, könyveibe írt feljegyzéseiben, széljegyzeteiben „bőségesen fellelhető az, ami őt megkülönböztette humanista kortársaitól, a szenvedélyes érdeklődés a gazdasági-társadalmi viszonyok, az élet

¹⁴ Münster közvetlenül halála előtt befejezett utolsó és egyik legfontosabb munkáját besztercebányai barátjának a „kitűnő, páratlanul böcs, kiváló szorgalmú és szellemű” Dernschwam Jánosnak ajánlotta. Ez az ajánlás rávilágít a faktor egyéniségének néhány vonására is. Lásd: Tardy Lajos: Egy éles szemű, hideg szívű krónikás a 16. századból, 1984. 64. o.

apró mozzanatai, a köznapok valósága iránt, jártassága a gazdasági élet legkisebb részleteiben is.” (Hermann, 1968. 168. o.) Benne tehát a humanista műveltség és a gazdasági érdeklődés párosult egymással. A Fuggerekhez küldött jelentései nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és politikai szempontból is fontos dokumentumai a kornak (Hermann, 1968. 169. o.). Felettébb kritikus megfigyelő volt, bíráló megjegyzéseiből kijutott a magyar politikai élet egészének. E kritikai szellem a lényéből fakadt, „egy éles szemű, hideg szívű krónikás a 16. századból” írta róla Tardy Lajos törökországi útinaplójának kiadása kapcsán ((Tardy, 1984. 7. o.).

Könyvtárának jegyzékét maga állította össze 1552-ben. Ekkor valószínűleg - az aktív szolgálattól visszavonulva - Dernschwam elérkezettnek látta az időt a felgyülemlett könyvanyag összeírására. A gyűjtés persze tovább folyt még egy évtizedig, 1562-ben az újonnan megjelent kiadványok még kimutathatók a könyvtár állományában. A gyűjtemény kialakulásáról keveset tudunk, valószínű, hogy a könyvtár nagyjából faktori szolgálatának idején alakult ki és elsősorban rendszeres augsburgi útjain gyarapította. Ezt bizonyítja az is, hogy a könyvanyag származási területe jobbára egybeesik a Fuggerek üzleti érdekterületével. A piactéren álló házában - a ma is álló Thurzó-Fugger házban - volt felállítva egészen haláláig (Berlász, 1964. 315. o.). Dernschwam besztercebányai háza valóságos udvarként szolgált – a hiányzó királyi udvar szerepét e korban főúri székhelyek, tudós társaságok központjai töltötték be - több dokumentum maradt ránk arra vonatkozóan, hogy a környéken lakó értelmiségiek felkeresték a gazdag könyvtárat, sőt kölcsön is kértek könyveket. A tulajdonos ugyanis humanista hagyományok alapján átengedte közösségi használatra gyűjteményének egyes darabjait (Monok és Buda, 2006. 94. o.). Az általa összeírt könyvjegyzék és a császári könyvtár által átvett könyvállomány közötti különbségek, a hiányzó könyvek is ezt bizonyítják.¹⁵

A gyűjteményt, 1568-ban bekövetkezett halála után fia, Mark eladta a császári könyvtárnak és Hugo Blotius betagolta a bécsi gyűjteménybe, ahol a könyvek nagyobb része ma is megtalálható. Ezt az épület falán emléktábla is hirdeti. Hermann Zsuzsanna 1964-ben a bécsi Nationalbibliothek állományában 75 kötetet tudott azonosítani, amikor Dernschwam könyveibe írt széljegyzeteit kereste. A 16. században élt humanista ugyanis „szívesen rögzítette írásban az olvasottakkal kapcsolatos asszociációit.” (Hermann, 1968. 167. o.) Az azonosítás azért ütközött nehézségekbe, mivel a könyvtár egységét az idők folyamán

¹⁵ Berlász Jenő idézett műve szerint a könyvtárnak a használatból eredő eredeti vesztesége 42 db könyv volt. Berlász hívja fel a figyelmet arra is, hogy „a humanista bibliofilek szigorúan tartották magukat Sylvius tanításához, amely kötelezően írta elő a könyvek minden úton-módon, kölcsönzés által való terjesztését is.” (1963. 316. o.)

megbontották, a könyveket új jelzetekkel látták el, besorolták az összállományba és sem a régi, még Dernschwamtól származó katalógusban nem tüntették fel az új jelzeteket, sem az új katalóguscédulák nem utaltak a provenienciára. A kolligátumok egységét is megbontották, így a könyvek csaknem kétharmadát darabjaira szedték, újra bekötötték és eltérő jelzetekkel látták el. Az azonosított 75 kötet esetében azonban megmaradt az eredeti kötés, melyet a 16. század második felének jellegzetes német vaknyomásos ornamentikája díszít és Dernschwam ex librise, melyet egyébként Albrecht Dürer, a 16. század egyik legnagyobb, reneszánsz művésze készített. Ezek között a művek között Agricola munkái nem szerepelnek, legalábbis Hermann Zsuzsanna idézett cikkében nem említi ezeket.

A Dernschwam-gyűjtemény inventáriumát, egy kis-ívrét nagyságú bőrkötéses kódexet az Österreichische Nationalbibliothek ma is ugyanazon jelzet alatt őrzi.¹⁶ A forrás maga - mely elejétől a végéig csaknem teljes egészében egyazon kéz, vélhetően a tulajdonos írása - három részből áll: a tulajdonképpeni *könyvjegyzék* - a könyvek nagyság szerinti bontásban, ezen belül folyószámmal ellátva -, az *index minor* - szerzői betűrendes index, mely kereshetővé teszi a könyvjegyzéket - és Dernschwam saját kezű *kronológiai feljegyzései*.

A mintaszerű *jegyzék* 1162 mű pontos leírását tartalmazza, összesen 651 tételszámon (a kötetek száma szerint). Meglepő - az ekkortájt már általában előforduló - szakcsoportosítás teljes mellőzése. A szisztémát egyedül a forma szerinti elrendezés képviseli, minden egyéb tagolás nélkül. A könyvek négy osztályban sorakoznak: in folio, in quarto, in octavo és in sedecimo. Az egyes kategóriákon belül csupán, minden szemponttól független folyószámozás van (nincs sem szerzői betűrend, sem tárgyi címszavak, sem időrend, sem abc-sorrend). A címleírás módja azonban világos, logikus és messzemenően következetes. A következő adatokat adja meg a műveknél: szerző, cím, impresszum és forma. Megjegyzések is szerepelnek a művek tulajdonságairól. A gyűjteményes kiadásokról, a kolligátumokban található művekről részletező leírás készült.

A leíró lajstromot a gyűjtemény darabjainak szerzők szerinti felsorolása követi. Nélkülözhetetlen része ez az *index* a könyvjegyzéknek, ebben ugyanis gondos besorolásban követik egymást a lajstromozott művek szerzői, szellemi készítői vagy a szerző nélküli művek esetében a lényegét kifejező tárgyi címszavak. A szerző nevét rövidített könyvcím kíséri, az utalás pedig három adattal történik: lapszám (charta), sorszám (liber) és alak (forma). A

¹⁶ Catalogvs librorvm Johannis Dernschwammii ita út mense Julio 1575 a Magnifico Domino Helfrico Gutt et Hugone Blotio recensione Bibliothecae Caesariae facta fuit inventus (Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 12652.). A könyvjegyzék az Adattár 12./1. kötetében jelent meg 1984-ben: *Dernschwam-könyvtár*. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. (Kísérőtanulmánnyal közreadja: Berlász Jenő. Sajtó alá rend., mutató: Keveházi Katalin, Monok István. Munkatárs: Varga András.) JATE, Szeged, 1984.

formátumot azért közli az index, mert a könyvek sorszámozása az inventáriumban, a négy csoporton belül újrakezdődik. A sorszámozás egyébként a jegyzékben kétszeres, az 1-el kezdődő folyószámokat törtvonallal elválasztott négyjegyű folyószámok kísérik. Ugyanis, amikor 1575 júliusában a császári megbízottak, Helfreich Gutt, udvari tanácsos és Hugo Blotius, a könyvtáros a gyűjteményt átvették, összehasonlították a könyvtár állományát a hozzátartozó és valószínűleg vele együtt átvett inventáriummal. Ők kísérték a revíziót különböző széljegyzetekkel és ők voltak azok, akik az eredeti folyószámokat a négyjegyű számokkal kombinálták, azzal a céllal, hogy a gyűjtemény darabjai a császári könyvtár *numerus currens* rendjében is megtalálhatóak legyenek és az eredeti gyűjtemény egysége is megmaradjon. A Dernschwam-könyvtár így a császári könyvállományhoz csatlakozva a 6742-7739-ig terjedő számsort foglalta el (Berlász, 1963, 1964)

Ami számomra különös jelentőségűvé teszi ezt a gyűjteményt, az a körülmény, hogy Dernschwam-t számos kutató Agricola magyarországi „kapcsolataként” valószínűsíti. Elképzelhető, hogy ő volt a német tudós bányászati, kohászati műveiben található adatok szolgáltatója, vagy egyik szolgáltatója. Egyidős volt Agricolával, az anyaggyűjtés ideje alatt hasonló területen tevékenykedett, levelezett és kapcsolatot ápolt számos humanista tudóssal, ami a bányászati, kohászati íróról is ugyanígy elmondható. „Montanisztikai szakismeretei és külföldi kapcsolatai is arra utalnak, hogy ő is tájékoztathatta Agricolát a magyarországi bányásatról.” (Molnár, 1985b. 21. o.)¹⁷ Ezt bizonyítja az is, hogy Agricolának pontos értesülései voltak Thurzó János bányavállalkozásairól, sőt Thurzó azon kevesek egyike, akit kortársai közül név szerint is megemlít (Agricola, 1985. I. könyv. 60. o.). Emellett főművében részletesen ismertet és ábrázol magyarországi kohókat, eljárásokat, műszaki alkotásokat, újításokat. Továbbá tisztában volt bányászatunk és kohászatunk gazdaságpolitikai és személyi vonatkozásaival is, amelyekről csak egy vezető szakember tájékoztathatta.

Ha valóban ismerték egymást és ilyen kapcsolat állt fenn közöttük, akkor az sem meglepő, hogy Dernschwam könyvtárában a német tudós fontosabb műveinek szinte teljes kollekciója megtalálható volt (6. ábra)

Természetesen – tekintve a kapcsolatot és az érdeklődés, érdekeltég közösségét – a főmű a „*De re metallica libri XII*” több kiadásban is megvolt a gyűjteményben, melyet minden valószínűség szerint a tulajdonos olvasott és ismert is.¹⁸

¹⁷ További szakirodalmi utalás a kapcsolatról: „Életútjából és ismeretségi köréből feltehető, hogy Agricolának, aki csak 1545 utáni műveiben írt Magyarországról, ő volt a tájékoztatója.” (Gyulai, 1960. 749. o.)

¹⁸ Buza János írja tanulmányában: „...alapos elméleti felkészültség is feltételezhető róla. Minden bizonnyal jól ismerte Agricola alapvető művét, amelyik több példányban is megvolt ritka gazdagságú könyvtárában.” (2005. 1033. o.)

Az 1556. évi első, latin nyelvű kiadás és az 1557-ben megjelent németre fordított kiadás is feljegyzésre került a könyvtár összeírásakor (349/7087. tétel).¹⁹ A könyvjegyzék Agricola további 14 művét is felsorolja négy tételszámon (57/6798, 126/6867, 127/6868, 349/7087, 27/7203), 1546 és 1556 között megjelent többnyire első kiadásokat. Elképzelhető, hogy ezeket megjelenésükkor maga a szerző ajándékozta Dernschwamnak a szakmai segítségért cserébe és barátságból.

Nézzük tehát, mely Agricola-művek voltak még meg ebben a gyűjteményben.

A természettudományos munkák közül mindegyik. Ezek az írárok - mint már volt róla szó - a nagy mű előtanulmányainak is tekinthetők. Az 1546-ban, Frobeniusnál, Bázelen, fólió alakban megjelent gyűjteményes kötet Agricola négy földtudományi írását tartalmazza és ötödikként, a már korábban is megjelent (1. kiadása 1530-ban) *Bermannus, sive de re metallica* (Bermannus, avagy beszélgetés az ásványok csodálatos világáról) című munkát (57/6798. tétel). A 4 földtudományi írás a következő:

- *De ortu et causis subterraneorum* (A földalatti anyagok keletkezéséről és törvényszerűségeiről),
- *De natura eorum quae effluunt ex terra* (A földből kiömlő anyagok természetéről),
- *De natura fossilium* (Az ásványok természetéről),
- *De veteribus et novis metallis* (Régi és új bányákról)

A szintén 1546-ban, ugyanannál a kiadónál megjelent úgynevezett Mauer-levél (*Interpretatio vocum rei metallica*), azonos tételszámon került megemlítésre (57/6798. tétel).

A 126/6867. számú bejegyzés Agricola „közgazdasági” műveit sorolja fel. A súlyokról és mértékekről írt munkáit, melyek 1550-ben jelentek meg latin nyelven Frobeniusnál, Bázelen fólió alakban:

- *De mensuris et Ponderibus Romanorum atque Grecorum* (A mértékekről és súlyokról)
- *De externis mensuris et ponderibus* (Külföldi mértékek és súlyok),
- *De mensuris quibus intervalla metimur* (Hosszmértékek),
- *Ad ea, quae Andreas Alciatus denuo disputavit de mensuris et ponderibus brevis defensio* (Vitairat Alciatusnak a mértékekről és súlyokról),
- *De restituendis ponderibus atque mensuris* (Újrakiadás a mértékekről és súlyokról),
- *De precio metallorum et monetis* című műve a fémek és pénzérték áráról.

¹⁹ 349/7087. Georgij Agricole De re metallica libri XII. Impress. Basilee, per Frobenium, anno 1556. in folio. Eiusdem De re metallica libri XII in lingua Germanica per Philippum Bechium. Impress. Basilee, Anno 1557. per Frobenium, in folio (*Adattár*, 12/1.131. o.)

A *De animantibus subterraneis* című, a földalatti élőlényekről szóló munka két kiadása szintén megvolt a gyűjteményben. A „Basilee, per Frobenium, anno 1549. in octauo” kiadás (az 1. kiadás) a 27/7203. tételszámon, valamint a „Basilee, per Frobenium, anno 1556. in folio” kiadás, mely a „De re metallica”-val egybekötve jelent meg, így ez a főművel azonos, 349/7087. bejegyzésben szerepel.

Hans Dernschwam birtokában tehát egy egészen rendkívüli jelentőségű humanista gyűjtemény volt, a hazai bibliofília kiemelkedő reprezentánsa, amely sajnos külföldre került, de talán éppen emiatt meg is maradt és nem szóródott szét, bár köteteit ma már nehezen lehet azonosítani a bécsi nemzeti könyvtár állományában.

A gyűjteményben a latin nyelvű kiadványok domináltak, de nagy számban voltak görög művek is (e két nyelv az állomány 88 százalékát teszi ki). A könyvtár a maga korában ún. modern könyvtárnak számított, ugyanis a tulajdonos elsősorban a saját korában megjelent kiadványokat gyűjtötte. A reneszánsz kori művek 66 százalékot képviseltek, a középkor szellemi termékei 12 százalékot, az antik világ írásai pedig 21 százalékot. Ez a megoszlás a gyűjtő reneszánsz-humanista műveltségisményének felel meg (*Berlász*, 1964. 12. o.). Jól érzékelhetően érdekelte a gyűjtőt korának nagy kérdése, a reformáció terjedése és gyűjteményének figyelemre méltó részét képezték a nyomtatott Biblia-kiadások is (*Pogány*, 2005. 103. o.) Ugyanakkor, igaz, hogy kevesebb mű által, de „határozottan rajzolódtak ki a matematika és a természettudományosság s velük összefüggésben a műszaki gyakorlati szakismeretek körvonalai is” (*Berlász*, 1964. 26. o.). Ezek közé sorolhatók be Georgius Agricola művei is, melyeket - akár saját maga szerzett be, akár ajándékba kapott – ismert és fontosnak tartott, már csak saját gyakorlati tevékenysége szempontjából is.

Ebben a könyvtárban találtam meg Georgius Agricola műveinek legteljesebb gyűjteményét, mely egykor (történeti) magyarországi bibliotékában volt elhelyezve. Sajnos ezek a kötetek - mint, ahogy maga a könyvtár - ma már nem Magyarországon találhatóak.

Zsámboki János gyűjteménye (1531-1584)

Johannes Sambucus a 16. századnak egyik, európai viszonylatban is jelentős tudósa volt, kiváló képviselője a külföldön tanult és képzett nagy műveltségű magyar származású humanistáknak.

Nagyszombatban született, gazdag polgári családban. Apja a török elől menekülve kényszerült zsámbéki/zsámboki birtokait elhagyni, később I. Ferdinándtól nemesi rangot

kapott „nagyszombati közszolgálatára tekintettel” (*Almási*, 2005. 892. o.) Egyetlen fiát már 11 éves korában külföldi tanulmányútra küldte és mindvégig támogatta is.

Zsámboki 1542-ben kerül Bécsbe, ekkor kezdődik 22 évig tartó peregrinációja, melynek során Európa különböző iskoláit megjárva végzi tanulmányait - vándorútjának fontosabb állomásai Bécs, Lipcse, Wittenberg, Ingolstadt, Strassburg, Párizs -, kutatásokat végez az ókori és középkori görög és latin irodalom területén és alig húszéves korától nagyarányú kéziratgyűjtő tevékenységet fejt ki, amivel megveti alapját későbbi európai híru könyvtárának is (*Németh*, 1987. 40. o.).

Hosszú ideig tartó tanulmányútja alatt bölcsészeti és orvosi képzettséget is szerez, ismeretei a legkülönbözőbb tudományágakra terjednek ki. Tizenegy nyelven beszél, kiváló filológus, aki számos klasszikus író művét bocsátja közre gondos szövegkritikai munka után. Külföldi útjai alatt humanista tudósok egész sorával ismerkedik meg, akikkel később is fenntartja baráti és tudományos kapcsolatait. Vándorévei befejeztével, 1564-ben Bécsben telepszik le és ott él haláláig, 1584-ig. Könyvtárát is itt rendezi be, ide hozatja a „kóborlásai” során Európa különböző városaiban vásárolt és összegyűjtött tekintélyes könyv- és kéziratanyagot. Bécsben udvari történetíróként áll a császár alkalmazásában, de csaknem minden idejét a tudománynak szenteli, elsősorban azt a hatalmas anyagot dolgozza fel, amelyet összegyűjtött.

A császárvárosban ekkorra már – a művelt és tudománykedvelő uralkodónak hála – mozgalmas, szellemi humanista élet alakult ki. Európa sok híres tudósa megfordult ekkor Bécsben, akik Zsámboki kéziratokban gazdag könyvtárának és műgyűjteményének (érmek, szobrok, műtárgyak) csodájára jártak, egyfajta látványosságnak számított. A tudós maga is vendégszerető és szellemes társalgó volt, így aki a városban tartózkodott nem mulasztotta el felkeresni. A bécsi tudósok társaságában még egy külön magyar humanista kör is működött, amelynek Oláh Miklós, Verancsics Antal és Liszty János voltak kimagasló tagjai. Emellett Zsámboki Magyarországon élő főurakkal is kapcsolatot tartott, levelezett, kéziratokat küldött, támogatást kért szövegkiadásaihoz. Batthyány Boldizsár humanista-körének is tagja volt (*Ritoókné Szalay*, 1990)

A tudós igényes könyvvásárló volt, könyvet csak akkor vett, ha az illető kiadás a humanista tudományosság csúcsteljesítménye volt. A kéziratokat is nagy szakértelemmel választotta ki és munkássága során, részint filológusként, részint történészként hasznosította is azokat. Az általa kiadott szövegemlékek alapján valószínű, hogy könyvtárának valamennyi kötetét használta (*Madas és Monok*, 2003. 156. o.).

Ami tudományos tevékenységét illeti klasszikus szövegek és történeti munkák értő kiadója. Neki köszönheti a magyar tudományosság, többek között Janus Pannonius műveinek addigi

legteljesebb kiadását (1569), Bonfini magyar történelemről írt munkájának első teljes közrebocsátását (1568), Werbőczy Tripartiumának újrakiadását (1572), a Lázár deák-féle Magyarország térkép kiadását (1566) és Honterus Erdély-térképének új, javított közreadását (1566) (Pogány, 2005. 100. o.). Emellett verseket is írt, latin nyelvű emblémái 1564-ben jelentek meg. Nemzetközi hírnevét ezeknek köszönhette. Az embléma kifejezés az ő idejében egyfajta jelvényt jelentett és egy különleges irodalmi műfajt, amely Zsámbokinak Itália földjén tetszett meg.²⁰

Az e műfaj alkotásaiból összeállított könyve, amely az „Emblemata” címet kapta igen kedvelt volt a korban, francia és angol kiadásban is megjelent. Ezeknek, az alkotásoknak az alapját egy allegorikus kép – ikon, symbolon – képezte, amelyhez motto vagy inscriptio elnevezéssel egy képcím járult. A kép alján pedig vers vagy esetleg próza fejtette ki az ábra rejtett értelmét, adott kulcsot a képcím megértéséhez és vont le mindezekből bölcs tanulságokat (*Kelecsényi*, 1988. 65. o.). A jó verselő készséggel létrehozott, népszerű emblémák feliratait nem kisebb ember, mint Shakespeare is felhasználta műveiben. Később egy másik, hasonló könyvet is kiadott, amelyben orvosok és tudósok arcképeit gyűjtötte össze.²¹ Ez a könyv 67 személyiség képmását tartalmazta. A portrékat - a szerző szerint - szobrok, festmények, érmek és kéziratok alapján készítették. A Plantin kiadónál megjelent könyvet *Peter van der Borcht*, a cég állandó művész munkatársa illusztrálta. A képeket nemcsak rajzolta, hanem a rézmetszeteket is ő készítette. Ezt Mijnen Liefrinck nyomdász és rézmetsző számlája tanúsítja (*Jankanits*, 1964). Georgius Agricola napjainkig ismert egyetlen igazolt képét is ebben az albumban találjuk meg, a 38. sorszám alatt. Alatta a felirat, mint orvost méltatja Agricolát és megemlékezik bányászati munkásságáról is:

„Mit tehet orvoskéz? Minemű sebeket kötöz be?

S törli a sebjeleket s mind, ami gennyesedik.

Lásd, akié ez a kép: Föld mélyeit és tömegét

Vizsgálván gyönyörű érceket fejt ki nekünk.”²²

Ezt a portrét – amely tehát Zsámboki közvetítésével maradt ránk - fogadta el az összes kiadó, aki eddig Agricola képmását a könyve címlapján vagy a szövegben elhelyezve mutatta be (7. *ábra*).

²⁰ Az embléma-műfaj megteremtőjének az olasz Andrea Alciatit tartják, ő határozta meg a műfaj hármas szerkezetét: jelige vagy jelmondat (lemma), kép és verses szöveg alkot nála egyetlen egységet.

²¹ *Icones veterum aliquot ac recentium medicorum elegiolis suis editae opera. I. Sambuci. - Antverpiae [Antwerpen] : ex officina Christophori Plantini, MDLXXIII. [1574.]. - [68] fol : ill. számos fametszet. ; 2°*

²² A fordítás *Korbélyi Vince* munkája, az eredeti szöveg a következő volt: „Quid Medici possent manibus? Quas iungere plagas Vlceribus sordes signa mouere loco? Exittit hic solus qui pondera, viscera Terrae Rimatus, nobis bella metalla fodit.” (*Molnár*, 1985b. 21. o.).

Nagyvonalú gyűjtőszenvedélye és életmódja azonban a tudós humanistának állandó pénzzavarokat okozott, ezért 1578-ben kénytelen volt eladni 530 latin és görög nyelvű kéziratát az udvari könyvtárnak. A kapott pénzen később újabb könyveket vásárolt, így a gyűjteményt gyakorlatilag folyamatosan adta el. Halála után a teljes anyag a császári, udvari könyvtárba (ma Österreichische Nationalbibliothek) került.

Könyvtárának, a Bibliotheca Sambucianának a katalógusát a császári könyvtáros, Hugo Blotius állította össze 1587-ben, amikor a tudós özvegyétől átvette a hagyatékot a Bécsi Hofbibliothek számára²³, ekkor 3327 nyomtatott kötetet, 206 kéziratot és 128 hangjeles kiadványt számoltak össze és írtak katalógusba (*Pogány*, 2005. 101. o.).

A nagyhatású humanista tudós több ezer könyvet és kéziratot számláló könyvtára a korabeli Európa egyik legnagyobb és leghíresebb magánkönyvtára volt. Gazdag antik és középkori kéziratanyaga különösen érdekelte a kortársakat. Ezeket Zsámboki kölcsön is adta, így számos szöveg első kiadásának az ő könyvtárából származó kézirat lett az alapja.

A könyvjegyzéket ma a velencei Szent Márk könyvtárban őrzik²⁴ és Gulyás Pál olvasatában vált közkinccsé.²⁵ A könyvtár a természet- és humántudományi diszciplínák teljes körét reprezentálta, rendkívül értékes darabok is voltak közöttük, melyeknek csak ez az egyetlen példánya maradt fenn. A gyűjteménynek a császári udvari könyvtárba kerülése szerepet játszott abban, hogy a 16. században Bécs a humanizmus központjává vált (*Varga*, 2003b. 246. o.).

Négy Agricola mű is megtalálható volt a katalógus szerint a gyűjteményben, némelyik több kiadásban is.²⁶

²³ „1584. március 2-án kelt végrendeletében Zsámboky a gyűjteményt kiskorú fiára, Jánosra hagyta, amelyet utóbb a gyám, Sinnich Wolfgang, pozsonyi származású magyar ügyvéd az udvarnak adott el.” (*Németh*, 1987. 42. o.)

²⁴ Bibliothecae Classimi Viri Ioannis Sambuci Catalogus Librorum 1587. Biblioteca Marciana, Venezia Cod. Lat. XCII. Class. XII.

²⁵ A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587): Gulyás Pál olvasatában. [Szerk. Monok István; bev. Ötvös Péter; bibliogr. Varga András] Szeged: JATE, 1992. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12/2.) 1-281 o.

²⁶ 1032/2., 1123/3, 1127, 1512 és 1670/2 tételszámok alatt. A bejegyzések eredeti szövegei a következők: 1032/2. Georgij Agricolae de animantibus subterraneis liber. Basileae, apud [Hieronymum] Frobenium [et Nicolaum] Episcopium. 1549 8°; 1123/3. Georgij Agricolae de mensuris & ponderibus omnia opuscula//. Basileae. [Hieronymus] Frobenius [et Nicolaus] Episcopus 1550. Cum priuilegio Imperatoris, in fol°[(8), 340, (16) lap]; 1127. Georgij Agricolae de re metablica (r. metallica) libri 12. Eiusdem de animantibus subterraneis liber//. Basileae, [apud Hieronymum Frobenium et Nicolaum Episcopium.] 1556. Cum priuilegio Caes[are]o. in fol°; 1512. Medici libri quinq(ue) de mensuris & ponderibus [in quibus pleraque a Budaeo & Portio parum animadversa diligenter excutiuntur]. Basileae. Cum priuilegio Caesareo ad sex annos apud Hieronymum Frobenium. 1533. 4°; 1670/2. Georgij Agricolae oratio de bello aduersus Turcam suscipiendo [ad Ferdinandum, Hungariae Boëmiaeque regem et principes Germaniae]// Basileae. 1541. in 4° (*Adattár*, 12/2. 1992. 240, 250, 251, 286, 305. o.)

A főmű a „*De re metallica* (a bejegyzés szerint *metablica*) *libri 12*” első, 1556-os kiadása az 1127-es tételszámon került feljegyzésre.

Megvolt még Zsámboki könyvtárában Agricola munkái közül az 1549-ben latin nyelven megjelent „*De animantibus subterraneis*”, a földalatti élőlényekről szóló munka 8° kiadása (1032/2. tétel),²⁷ és ugyanennek a műnek 1556-os kiadása folio alakban (1127. tétel második része).

Továbbá a „*De mensuris & ponderibus*” 1550-ben kiadott folio példánya. (1123/3. tétel). Ez az 1533-ban megjelent mértékekről és súlyokról szóló munka újabb kiadása, amely egyébként szintén megvolt a gyűjteményben 4° alakban az 1512. tétel alatt, melynek szövege: „*Medici libri quinq(ue) de mensuris & ponderibus*”²⁸.

1550-ben Agricola öt könyvben jelentette meg „közgazdasági” munkáit. Az 1123/3. tétel erre a kiadványra vonatkozik, melynek helyes címe Gyulai Pál jegyzetei szerint: „*De mensuris et ponderibus Romanorum atque Graecorum libri V.*” Ebben a „remek kiállítású kötetben” jelentek meg a következő művek: „[1.] *De externis mensuris et ponderibus libri II.* [2.] *Ad ea quae Andreas Alcatus denuo disputavit de mensuris et ponderibus, brevis defensio.* [3.] *De mensuris, quibus intervalla metimur.* [4.] *De restituendis ponderibus atque mensuris liber I.* [5.] *De precio, metallorum et monetis libri III.*”²⁹

A latin nyelven 1538-ban megjelent un. „Türkenrede”, a bejegyzés szerint „*Turcam suscipiendo*” 4° kiadása is szerepel Zsámboky könyvtárában, mely írást Georgius Agricola I. Ferdinándhoz intézte: „ad Ferdinandum, Ungariae Boëmiaequae regem et principes Germaniae”, a török veszedelem elhárításában való sürgető uralkodói kötelességét hangsúlyozandó (1670/2. tétel). A bejegyzés 1541-es évszámot említ, de mivel ennek a műnek, ilyen kiadása nem ismeretes és Gulyás Pál megjegyzése szerint is „Bécsben is csak az 1538. é. kiadás van meg. 64. H. 10. jelzet alatt” valószínűleg elírásról van szó, „Lehet, hogy az 1541. évszám a másoló hibájából az 1670/1. sz-ból került ide”³⁰

Zsámboki igyekezett kora tudományának teljességét összegyűjteni könyvtárában. A leggazdagabb filológia terület mellett, ókori klasszikusok és 15-16. századi humanisták művei, nyelvtanok, szótárak, teológiai, filozófiai, történelmi művek alkották gyűjteményét, de találkozunk orvostudományi, gyógyszerészeti, csillagászati és - ahogy láttuk - bányászati, közgazdasági, gyakorlati jellegű művekkel is.

²⁷ Ennél a tételnél „Savoyai Eugene hg. példánya” megjegyzés szerepel

²⁸ Ennél a tételnél szintén a „Savoyai Eugene hg. példánya” megjegyzéssel találkozunk.

²⁹ Gulyás Pál megjegyzése az 1123/3. tételhez. (Adattár, 12/2., 1992. 250. o.)

³⁰ Gulyás Pál megjegyzése az 1670/2. tételhez. (Adattár, 12/2., 1992. 305. o.)

E könyvtár szintén igazi tudóskönyvtár volt. Nagy, szinte minden akkor ismert szakterületet átfogó gyűjtemény, amely nemcsak a tudós munkaeszközének tekinthető, hanem egyfajta sajátos lelki kötődés, érdeklődés, a könyvek szeretete, vagyis tudatos bibliofília eredményeként alakult ki (*Pogány*, 2005. 98. o.), akárcsak a korábban ismertetett Dernschwam könyvtár.

Ebben a gyűjteményben is számottevő Agricola mű fordult elő egykor. Elképzelhető, hogy Zsámboki is személyesen ismerte Agricolát, bár erre nincs semmi bizonyíték. Tudjuk azonban, hogy kora számos humanista tudósával levelezett és került kapcsolatba európai vándorlásai során. Mint, ahogy korábban utaltam rá ez a gyűjtemény sincs ma Magyarországon – bár ez eredetileg is Bécsben volt elhelyezve –, Hans Dernschwam könyvtárához hasonlóan az osztrák nemzeti könyvtár állományát gazdagítja.

Brutus János Mihály könyvei (1517-1592)

Brutus János Mihály, vagy humanista nevén Giovanni Michele Bruto olasz származású vándorhumanista volt; történetíró és filológus. Származása ellenére az ő élete és tevékenysége is fontos részét képezi a magyar művelődéstörténetnek.

Velencében született 1517-ben, Páduában végezte tanulmányait később azonban vallási üldöztetés miatt kénytelen volt hazáját elhagyni és csaknem egész életét külföldön tölteni. Azokhoz csatlakozott ugyanis „kik a német reformátorok példájára Olaszországban is az egyház tanai és intézményei ellen állást foglaltak” (*Fraknói*, 1887. 794. o.). 1573-ban, amikor irodalmi munkássága már kezdett ismerté válni Báthory István erdélyi fejedelem meghívta udvarába, így lett az ő történetírója. Később, amikor a fejedelmet lengyel királlyá választották Brutus vele tartott Lengyelországba is.

Báthory István megbízta, hogy írja meg Magyarország történetét Bonfini munkájának folytatásaként. Az elkészült „Magyar História”-nak csak az első 14 könyve maradt ránk, a 15-20.-ig terjedő könyvek elvesztek így a történeti munka csak az 1490-1552-ig terjedő időket beszéli el, azt viszont 1428 oldalon (Brutus János Mihály magyar királyi történetíró magyar historiája 1490-1552). Mire a szerző nyomtatásra alkalmasnak ítélte a művét (többszöri átdolgozás után) pártfogója Báthory István meghalt így kinyomtatás elmaradt. A mű kéziratban lappangott közel három évszázadon keresztül. Kiadására végül is a Magyar Tudományos Akadémia Történeti Bizottsága megbízásából *Toldy Ferencz* szerkesztésében került sor (1. köt. 1863, 2. köt. 1867, 3. köt. 1877.).

Magyar vonatkozású történeti műve mellett jelentősek még Giovanni Michele Bruto szövegkiadásai (Horatius, Cicero, Ceasar) és Firenze történetét elbeszélő műve is. Továbbá mivel elavult retorikus stílusát kortársai kifogásolták, erre válaszolva kifejtette retorikai módszerét is a „De historiae laudibus” című műben, amely Krakkóban jelent meg 1578-ban (*Kulcsár*, 2003. 453. o.).

Az erdélyi fejedelem és lengyel király halála (1586) után a Habsburgok udvari történetírója lett. Halála után Ernő főherceg 1592 június 15.-én Bécsben kelt levelében meghagyta a királyi udvari kamarának, hogy a történész Pozsonyban lévő javai és írásai összeírásra kerüljenek és az inventáriumot hozzá küldjék fel (*Adattár*, 11. 1983. 113. o.) Később utasítás történt arról is, hogy a hagyatékot - kivéve a könyveket és az írásokat - az örökösöknek adják ki.³¹ A könyvek leltára aztán 1592 novemberében el is készült Bécsben. A 765 tételből álló összeírás ma a bécsi Österreichische Nationalbibliothek kéziratárában található, a No 9639. jelzet alatt levő kis quart kézirat 1-26. lapjain (*Adattár*, 11. 1983. 207. tétel: 114-131. o.).

Brutus a kor viszonylatában jelentősnek számító könyvgyűjteményében Agricola főműve is megtalálható volt. A leltárbejegyzés szövege a következő: „58. Agricolae *de re metallica libri XII., folio*”. Ebből ugyan nem derül ki, hogy melyik kiadásról volt szó, de latin nyelvű (a feljegyzett címmel azonos című) kiadás a műről 1592-ig csak kettő jelent meg - mindkettő Bázelen a Frobenius kiadónál -, az első kiadás 1556-ban és 1561-ben egy következő. Ezek közül kellett tehát, hogy meglegyen ebben a gyűjteményben valamelyik.

Egy másik, a magyarországi könyvkultúra története szempontjából fontosabb inventárium is ránk maradt Brutus könyveiről, ez a gyulafehérvári udvarban való tartózkodása alatt összegyűjtött és távozása után a fejedelmi könyvtárban elhelyezett 55 könyvről szól (*Madas és Monok*, 2003. 159. o.). Utóbb mindkét gyűjtemény a császári könyvtárba került. Kéziratai is – az udvar által összegyűjtve - Bécsbe kerültek.

Dudith András könyvtára (1533-1589)

A kivételes szellemi képességekkel rendelkező Dudith András a magyarországi és európai késő humanizmus kiemelkedő egyénisége volt. Életútja fordulatosan alakult, mind politikai mind egyházi mind tudományos területen fontos szerephez jutott. Pályafutása során Európa vezető szellemi egyéniségei tartották számon, levelezési kapcsolatban állt kora számos jelentős teológusával, tudósával, államférfijával (*Jankovics és Monok*, 1994. 16. o.).

³¹ Mátyás főherceg levele 1592 október 1. Bécs (Orsz. Lt., uott XXXVII. Kötet 11. o.) (*Adattár*, 11. 1983. 114. o.)

Anyai ágon a velencei Sbardellati nemesi családból származott, apja horvát vagy szlavón volt. Apjának korai elvesztése után anyjának testvére Sbardellati Ágoston, váci püspök majd esztergomi érsek egyengette útját. Először Boroszlóban neveltette, majd 1550-ben Európába küldte tanulni, peregrinációja - Zsámbokihoz hasonlóan, hosszú ideig - egészen 1560-ig tartott. Megfordult Padovában, Veronában, Brüsszelben, Párizsban és Londonban is. Elsősorban klasszika-filológiai tanulmányokat folytatott. Tanulmányai befejeztével ő is - nagybátyjához hasonlóan és valószínűleg közbenjárásával - egyházi pályára lépett. Oláh Miklós érsek támogatásával csakhamar knini, csanádi végül pécsi püspök lett.

A nagy műveltségű ifjú I. Ferdinánd és II. Miksa figyelmét is felkeltette. 1562-től ő képviselte a magyar papságot a 16. század legnagyobb egyházi eseményén, a tridenti zsinaton. Ekkor kezdődött meghasonlása a katolicizmussal. Beszédei bár elismerést váltottak ki, annyira különböztek a hivatalos állásponttól, hogy távoznia kellett a zsinatról. Ezután II. Miksa követeként Lengyelországba megy, ott ismeri meg első feleségét, akit 1567-ben egyházi tisztségeiről lemondva feleségül is vesz. Később nézetei miatt Lengyelországból is távoznia kell, ekkor – immár második feleségével és annak anyagi támogatásával – előbb sziléziai majd morvaországi birtokaira vonul vissza, 1579-ben pedig tanulóévei színhelyén Boroszlóban telepszik le és ott él haláláig.

Dudith András miután kilépett a katolikus egyházból semmilyen felekezethez nem csatlakozott, szabadgondolkodó lett, az önálló vélemény szabadságát hirdette. Európai népszerűségének is nagyrészt ez volt a kiváltó oka és persze széleskörű műveltségét is nagyra értékelték kortársai. Sok író küldte el neki művét, hogy - mintegy lektorként - véleményt mondjon róla. Életművének legjelentősebb része levelezése, amelyet teológiai, természettudományos és politikai kérdésekről folytatott korának szinte minden jelentős tudósával (Lux, 2003).

Könyvtárának jegyzéke 1993-ban került kiadásra.³² Az egykori gyűjtemény tulajdonosi bejegyzések alapján elvégzett részleges rekonstrukciója 340 kötet - 569 mű leírását adja, melyek ma mintegy harminc európai gyűjteményben szétszóródva találhatók. Eszerint gyűjteményében megvolt Agricola főműve, valamint a földalatti élőlényekről szóló munkája is. A két mű egy kiadványban jelent meg. A bejegyzés szerint 1561-es, Bázelen, Frobeniusnál megjelent latin nyelvű, 2 ° méretű kiadásról van szó. A „De re metallica”-nak ez

³² A Dudith András könyvtára: Részleges rekonstrukció. Összeáll. és az előszót írta Jankovics József, Monok István. Szeged: Scriptum Kft., 1993. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12/3.) Szeged: Scriptum, 1993.

a második, latin nyelvű kiadása.³³ A jegyzék szerint a könyv a Drezdai Egyetemi Könyvtárban volt megtalálható és a második világháború alatt elpusztult. A megállapítás *Otto Walde* uppsalai könyvtörténésztől származik, aki számba vette a Dudith-könyvtár Svédországba került könyveit és számos, más, külföldi könyvtár Dudith-könyveiről is tudósított. A könyvtár részleges rekonstrukciójához a könyveket sok esetben az ő lelőhely-jelzeteit követve és a Dudith-könyvekre oly jellemző ismérveket keresve - possessorbejegyzés, dedikáció, jelmondat, a metszésen lévő ún. D szám - sikerült megtalálni (*Jankovics és Monok*, 1994)

Dudith a formátum és a beszerzés alapján helyezte el a könyveket gyűjteményében. Mivel a jelzés – a D szám – a könyvek felső metszésén található, a kötetek eszerint a számmal kifelé fordítva vízszintesen voltak egymásra helyezve. A D számok alapján a gyűjtemény mintegy 4000 kötetet tartalmazhatott, a művek száma pedig öt- hatezerre is tehető. Ez a könyvtár tehát méltán tekinthető a késő humanizmus egyik legnagyobb magánkönyvtárának. Gyűjtőköre a klasszikus szerzőktől, a teológiai műveken át a történelmet, a jogtudományt is magába foglalva a matematikáig, a csillagászatig, az orvostudományig terjedt.

A gyűjteményt tanulmányai, vándorlásai során alakította ki szellemi érdeklődésének változásai szerint, majd később paskowi és boroszlói visszavonultságában is fejlesztette. Nemcsak nyomtatványokat, hanem kéziratokat is gyűjtött. A könyvekben szereplő bejegyzésekből kiderül, hogy könyveit gondosan válogatta ki, újonnan szerezte be, főleg az első kiadásokat és voltak kedvenc kiadói is.

A bázeli könyvkiadók például - melyek egyike, a Frobenius kiadó adta ki *Agricola* műveit is - hangsúlyosan vannak jelen a könyvtárban. E kiadók adták ki a humanista filológia kiemelkedő kiadványainak nagy részét.³⁴

A könyvtárat Dudith a wittenbergi egyetemre akarta hagyni, ahol egy kollégiumot is szeretett volna létesíteni – Collegium Dudithiana néven – a tanulni akaró fiatalok számára. Szándékának végrehajtásában azonban hirtelen halála megakadályozta. Ezután könyvtárának sorsa kalandos fordulatot vett. 1589-től 1609-ig a helyén maradt ugyan Boroszlóban, de rossz körülmények között volt elhelyezve, ezután özvegye kiárusította egy aukción, amikor is a könyvek jelentős része Nikolsburgba került a Dietrichstein-könyvtárba, egy másik része pedig Friedrich August fejedelmi könyvtárába, Drezdába, ahol a könyvek jelentős része elpusztult a

³³ 3. AGRICOLA, Georgius: De re metallica libri XII. De animantibus subterraneis liber. Basileae, 1561. off. Frobeniana. 2° (in folio) - VD 16 A 935; OSzK A 80. Location: Dresden LB. (Dresden, Universitätsbibliothek: [lelőhely]; Provenance note: Andr. Dudith etc. Caes. Consrij etc.: [származási megjegyzés]; Note on the copy: The description has been based on Walde, the book was destroyed during World War II.: [a könyv a második világháború alatt elpusztult] (*Adattár*, 12./3. 1993)

³⁴ A könyvtárra vonatkozó megállapítások Jankovits és Monok idézett művének megállapításai.

második világháború végén, 1945-ben a város bombázásakor. Mint már volt róla szó Agricola műve is erre a sorsra jutott. A Dietrichstein-könyvtárban lévő rész pedig hadizsákmányként Svédországba került Krisztina királynő bibliotékájába.

Mint láthattuk e négy, fentebb részletezett, a 16. században kialakult magángyűjtemény igazi humanista tudóskönyvtárként jellemezhető. „A szakirodalom általában azokat a nagy, minden szakterületet átfogóan bemutató gyűjteményeket sorolja ebbe a kategóriába, amelyek nemcsak az értelmiségi munkaeszközének tekinthetők, hanem egyfajta sajátos lelki kötődés, érdeklődés a könyvek szeretete eredményeként alakultak ki” (Pogány, 2005. 98. o.). Az említett gyűjtemények mind több ezer kötetet számláló könyvtárak voltak, amelyek kialakításában mindegyik tulajdonos részéről tudatosság és bibliofil hajlam figyelhető meg. Ezeken kívül, egészen a 18. század elejéig nem keletkeztek Magyarországon vagy magyar tulajdonos birtokában ilyen értelemben definiálható és valóban nagy állományú magánkönyvtárak. Sajnos ezek a gyűjtemények szinte kivétel nélkül a bécsi nemzeti könyvtár állományába kerültek és ma Ausztria kulturális kincseit gazdagítják, de talán éppen emiatt nagyrészüket megmaradt az utókornak (kivéve Dudith András könyvtárát, amelynek nagy része sajnos elveszett).

Az 1600-as években elsősorban értelmiségi gyűjtők (lelkészek, tanárok, ügyvédek, orvosok) tékáiról lehet beszélni, mintsem a „tudóskönyvtár”, „Gelehrten-sammlung” magyarországi reprezentánsairól (Pogány, 2005. 98. o.). A 18. századi értelmiségiek körében azonban újra jelentkezik a bibliofil, könyvgyűjtési hajlam, a barokk nagykönyvtárak kialakításának igényével összhangban.

Ráth György (1828-1905) régi magyar könyvtára

Ráth György jogász, történetíró, művészettörténész és író, továbbá neves régiség és műgyűjtő volt a 19. században, akit családi kapcsolatai is predesztináltak a könyvgyűjtésre. Bátyja, Ráth Mór ugyanis könyvkereskedő és könyvkiadó volt. Ráth György számos akadémiai bizottságban tevékenykedett, a Magyar Történelmi Társulat alapító tagja volt. Jogászként jelentős szerepe volt a modern bíraskodási elvek és szabályok meghonosításában. 1895-ben szerződést kötött a Magyar Tudományos Akadémiával, hogy halála után értékes, régi hungarikákból álló könyvtárát az intézetnek ajándékozza. Tíz évvel később erre sor is került.

1905. október 16-án özvegye a könyvtárat át is adta az Akadémiának. A könyvtár jegyzéke³⁵
Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának beosztását követi:

- Magyar nyelvű nyomtatványok
- Nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok
- Magyar szerzőktől külföldi nyomtatványok
- Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok külföldi szerzőktől
- Vegyesek

A IV. csoportban a külföldi szerzők munkái között megtalálható volt Ráth György könyvtárában Agricola „Törökbeszédének” egy 1594-es kiadása is (8. ábra),³⁶ amely ma is megvan a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában RM IV 940a jelzet alatt, a 16. századi könyvekből álló antikva-gyűjteményben, benne Ráth Mór kéziratos bejegyzésével (neve és a kötet sorszáma a könyvtárban): Ráth, 1883 (8. ábra)

Főpapok bibliotékái

A magyar kulturális élet az ország három részre szakadásával sem szűnt meg. A mostoha körülmények ellenére is nagy számban kerültek az országba az egyre bővülő nyugat-európai könyvpiac termékei. A művelt és művelődésszervező katolikus főpapok számottevő gyűjteményeket alakítottak ki a 16. században is. Ekkor még nem volt előírás, hogy magánkönyvtáraikat saját egyházmegyéjükre kell hagyniuk, így végrendeletben rendelkezhettek gyűjteményeikről.

A 17. században azonban (1601-től kezdődően) már kötelesek voltak ezt megtenni, ekkortól kezdve jöttek létre a nagyobb katolikus egyházi könyvtárak, a könyvszerető főpapoknak köszönhetően (Monok és Buda, 2006. 52. o.) E század végétől egészen a 18. század első évtizedéig nincs is számottevő, katolikus főpap tulajdonában lévő gyűjteményről jegyzékünk. Talán ekkora már - a 17. század folyamán az egyházi könyvtárakra hagyott főpapi gyűjteményeknek hála - jól felszerelt egyházi, intézményi könyvtárak jöttek létre, melyekben az alapvető művek hozzáférhetőek voltak s kielégítették az olvasói igényeket. Így nem volt szükség olyan a széleskörű műveltséget reprezentáló és másokkal megosztható magángyűjtemények kialakítására, mint a 16. században. Igaz ugyanakkor az is, hogy a főpapoknak ez a generációja, nem műveltségével tűnt ki, inkább a kardot forgatta jól, ahogyan azt ez az időszak meg is követelte.

³⁵ A jegyzék közreadásra került: Akadémiai értesítő. 191. füzet. 1905. november 577-650 o

³⁶ Agricola Georg: Oratio De Bello Adversus Turcam etc. Lipcse, 1594. (Akadémiai értesítő, 634. o.)

A 18. században aztán ismét fordult a kocka „az újjászerveződő, illetve újonnan alakuló egyházmegyéek főpapjai nagy hangsúlyt helyeztek arra, hogy minél gazdagabb könyvtárakat alakítsanak ki, s anyagi forrásaik jelentős részét erre fordították.” (*Monok és Buda*, 2006. 68. o.). Ebben a században indult fejlődésnek az Esztergomi, a Kalocsai, az Egri Főegyházmegyei Könyvtár valamint a pécsi Püspöki Könyvtár, Klimó György püspöksége alatt. Valószínű tehát, hogy a 17. században visszaesett a gyűjtemények kialakítása terén korábban tapasztalt aktivitás és a főpapok újabb generációja ezt helyre akarta hozni, ezáltal lehetőséget adni a papságnak a művelődésre és nem utolsósorban az egyház tekintélyét is növelni.

Sbardellati (Dudith) János Ágoston (?- 1552)

Sbardellati Ágoston velencei nemesi családból származó főpap volt, Dudith András nagybátyja. Gyors és fényes egyházi karriert futott be.

1530-ban már ő a szentgyörgymezei prépost az esztergomi főkáptalanban. A javadalom birtokában 1534-35-ben Padovában jogot tanul. Magyarországra visszatérve, 1543-ban esztergomi nagyprépost lesz. Ebben az évben Esztergom ostromakor ő menti meg a törökök elől és menekíti Nagyszombatba a főkáptalan levéltárát. Harci tevékenységekben később is kitűnik. 1549-ban I. Ferdinánd váci megyés püspökké és tanácsosává nevezi ki. Egyházi feladatai mellett katonai és időnként diplomáciai szolgálatot is teljesít. Például a király a felvidéki városokba küldi a hitújítás terjedésének megakadályozására. 1550-ben két évre megbízzák az esztergomi érsekség kormányzásával, azzal a feltétellel, hogy a bevételek nagy részét a végvárak fenntartására kell fordítania. A főpap, Erasmus Teuffel királyi főkapitány seregével együtt részt vesz a csatákban is. 1552-ben a Palást melletti csatában hal hősi halált, amikor a sereg a törököktől teljes vereséget szenved. Halála után hagyatékát a király lefoglalja (*Lakatos*, 2003b. 244-245. o.)

Ránk maradt padovai könyvtárának jegyzéke 1535. február 26.-ai keltezéssel (*Adattár*, 13/1. 6-8. o.). Az inventárium 72 könyvet sorol fel, köztük Agricola egy művét is.

A jegyzék szerint a főpap padovai diák korában frissen megvásárolta az 1533-ban megjelent „*De mensuris et ponderibus*” című művet.³⁷ Ezeket a könyveket Sbardellati nem hozta haza, mert szállásadója adósságai fejében lefoglaltatta. Maga a lajstrom is a foglalási jegyzőkönyvben maradt fenn. A könyveken kívül egyéb ingóságait is lefoglalták ekkor hitelezői. Az *Adattár*ban az inventárium közlése után említés történik arról a feltevésről, hogy „Sbardellati könyveit nővére fiára, Dudith Andrásra hagyta”. Ez nem bizonyítható

³⁷ A bejegyzés pontos szövege a következő: I Agricola: De mensuris in 4-to

megnyugtatóan. Ugyanis az unokaöcs, tulajdonosi bejegyzések alapján rekonstruált könyvtárának egyik könyvében sem szerepel Dudith János Ágoston bejegyzése és a könyvtár a padovai-jegyzéken szereplő kötetek egyikét sem tartalmazza. Így nem tudhatjuk biztosan, hogy Dudith Andráshoz került-e Agricola művének ez a példánya - vagy akár egy is a jegyzéken szereplő kötetek közül -, és ha igen, akkor onnan hová került.³⁸

A főpap képzettségére és műveltségére nézve azonban fontos forrás ez a lajstrom. A beszerzett könyvek humanista érdeklődésről árulkodnak. Ókori latin és görög szerzők művei, olasz humanista szerzők munkái, sőt szakkönyvek is szerepelnek köztük.

Sbardellatti János Ágoston tehát feltételezhetően művelt, humanista érdeklődésű, ugyanakkor katonáskodásban is kitűnő főpapja volt Magyarországnak, a 16. század első felének ebben a zaklatott időszakában.

Mossóczi Zakariás könyvtára (1542-1587)

Mossóczi Zakariás nyitrai püspök, ugyanakkor jogtudós, könyvgyűjtő és királyi tanácsos is volt egy személyben.

Pozsonyban született, kismemesi családban. Az Oláh Miklós érsek által alapított nagyszombati iskolában végezte alsóbb tanulmányait. Későbbi stúdiumairól nincs adat. Bornemissza Pál nyitrai püspök környezetébe kerül személyi titkárként. 1560-ban már nyitrai kanonok és trencsényi főesperes. 1562-ben ő képviseli a káptalant az országgyűlésen és egészen 1578-ig püspöki helynök. 1573-ban tinini püspök és királyi tanácsos lesz, majd a királyi helytartói bíróságban ítélkezik. Érdemei elismeréseként 1578-ban váci, majd Bornemissza halála után nyitrai püspökké nevezik ki. 1584-től már betegeskedik, ritkán hagyja el a nyitrai várat.

Mossóczi Zakariás – Oláh Miklós esztergomi érsekhez és Telegdi Miklós pécsi püspökhöz hasonlóan – kimagasló egyénisége volt 16. századi egyháztörténetünknek. Az ő könyvtáraik nagysága meghaladta az átlagos püspöki, vagy kanonoki magánkönyvtárakat, amelyek átlagosan 50-80 kötetet számláltak a 16. században.

A nyitrai püspököt munkássága a késői humanista értelmiség kimagasló tagjává teszi, ő volt a magyar jogtudomány egyik első rendszerezője, ugyanakkor egyházszervező. A magyar művelődéstörténet elsősorban jogtudósként tartja számon, ő tette közzé ugyanis 1584-ben a nagyszombati nyomdában a magyar törvények első teljes gyűjteményét *Corpus juris Hungarici* címen - a munkában Zsámboki János, a megjelentetésben pedig Telegdi Miklós is segítségére volt (Pogány, 2005. 84. o.). Valószínűleg bírói tapasztalata késztette arra, hogy „a

³⁸ Dudith András könyvtárában - mint már volt róla szó - volt ugyan Agricola-mű, de nem ez, amely ezen a listán szerepel.

szétszórt és nyilvánosan hozzáférhetetlen törvényszövegeket összegyűjtse, rendszerezze.” (Lakatos, 2003a. 465. o.)

A főpap szenvedélyes és módszeres könyvgyűjtő is volt. Könyvtára – amelyet jelentős anyagi áldozatok árán hozott létre - az egyik legnagyobb a 16. századi főpapok gyűjteményei között: a halálakor összeírt állomány 952 kötetet tesz ki. A dalmát Martino Rota által 1577-ben készített reprezentatív arckép is könyvei közt ábrázolja őt (9. ábra). Gyűjteményében szerepeltek antik szerzők, egyházatyák, középkori teológusok művei, sőt kortárs humanisták és protestáns szerzők alapvető munkái is megvoltak neki, mindezek a legszínvonalasabb kiadásban. Emellett a könyvtár – a főpap tevékenységével összhangban - szakkönyvtárként is jellemezhető a történeti irodalom és a jog területén (Madas és Monok, 2003. 162. o.)

Mossóczi Zakariás 1587-ben bekövetkezett halála után a magyar udvari kamara sürgősen elrendelte, hogy a nyitrai várban található hagyaték leltározásra kerüljön saját küldöttei által elsősorban azért, hogy a „felség részére azonnal összeírják a várat és tartozékait” (Adattár, 11. 1983. 448. o.). A kamara a könyvtár felbecsülésére Marthkovith Bálint galgóczi nyomdászt küldte Nyitrára, aki Péter pozsonyi könyvkereskedő segítségével jelentést (becsü-t) készített a könyvek értékéről Ernő főherceg számára. Maga az összeírás - amely ma „A” és „B” példányban van meg - mindenekelőtt (érthető módon) a várban lévő hadianyagokat részletezi, majd a ruhaneműek és a könyvek felsorolása következik, a számozás azonban az eredeti inventárium mindkét példányában hiányzik. A jegyzék feldolgozása során - a könyvtár áttekinthetőségének megkönnyítése érdekében - Iványi Béla megszámozta az általa áttekintett tételeket. Az összeírt gyűjteményben Agricola valamelyik műve is megtalálható volt. Az „A” összeírásban a 610. tételszám alatt, a G betűvel jelzett hetedik táblán a „Georgius Agricola in 4°” szövegű bejegyzés szerepel, a „B” példányban pedig „Georgius Agricola in quatour” feljegyzés. Hogy Agricola melyik művéről lehet szó az nem azonosítható ebből a bejegyzésből. Mivel a jegyzék³⁹ 1587. augusztus 1-9. között készült elvileg a szerző bármelyik művére történhet az utalás.

A császári intézkedés dacára Mossóczi könyvei - a főpap 1587 július 7.-én kelt végrendeletének értelmében - sógorára Kecskés András jogászra szálltak, akitől később fia, Kecskés János pozsonyi kanonokhoz kerültek. Ő pedig a korábban említett hagyatéki előírásnak megfelelően a pozsonyi jezsuita rendház könyvtárára hagyta gyűjteményét (1639),

³⁹ Inventarium universatum rerum mobilium reverendissimi quondam domini Zachariae Mosshoci, episcopi Nitriensis, per egregium Stephanum Baraniay commissarium, tam in arce Nitriensi, quam in pertinentiis amnibus, apud manus Valentini Nagywathy castellani, Stephani Keery cubicularii et Pauli Wyzkelethy provisoris repertarum die prima augusti anno 1587. conscriptum – készült 1587 augusztus 1-9. Nyitra (Adattár, 11. 1983. Mossóczi Zakariás könyvtára, 451-484 o.)

ahonnan a rend feloszlata után (1773) a budapesti Egyetemi Könyvtárba került a könyvek egy része, ahol ma is megvannak (148 kötet) (*Madas és Monok*, 2003. 162. o.) Agricola műve nem azonosítható a pontos adatok hiánya miatt az említett későbbi gyűjteményekben, de tudjuk, hogy a Mossóczi-gyűjtemény egy része szétszóródott.

Az értékesebbekből valószínűleg a császári könyvtár számára is válogattak és számos más magyarországi gyűjteményben is⁴⁰ felbukkantak Mossóczi-könyvek az idők folyamán.

Náprágyi Demeter könyvei

Náprágyi Demetert kora egyik legtehetségesebb főpapjának tartották. A Gömör megyei Náprágyban született, tanulmányait Nagyszombatban és Bécsben végezte. 1589-ben tért vissza Magyarországra. Először egri, majd aradi prépost lett. Mint Báthory István országbíró bizalmi embere politikai megbízatásokat is kapott. 1595-ben például a magyar országgyűlés megbízásából a lengyel parlamentben mondott beszédet, hogy meggyőzze Lengyelországot lépjen be a török ellen szerveződő keresztény koalícióba. Beszéde nagy sikert aratott, több nyelvre is lefordították, többször kiadták. Mivel jó kapcsolatot ápolt szülőföldjének, Kelet-Magyarországnak politikailag befolyásos személyiségeivel, egyre több szerepet kapott a Habsburgokkal szövetségre lépő Erdély politikai életében is. Eger elvesztése után 1596-ban elnyerte az erdélyi püspökséget, majd Báthory Zsigmond első lemondása után megtették erdélyi kancellárnak is. Nehéz, nagy diplomáciai érzéket követelő feladat volt ez abban az időben. Ingatag politikai viszonyok, hatalomváltások között kellett tevékenykednie. 1601-ben aztán kegyvesztetté is vált, az erdélyi országgyűlés túlzott Habsburg-hűsége miatt száműzte. Prágába menekült. 1602-ben aztán újra szárba szökken a karrierje, először pozsonyi prépost lett, 1607-ben veszprémi, majd győri püspök, egy évvel később pedig kalocsai érsek. A Bocskai felkelés alatt ő közvetített a fejedelem és ellenfelei között. 1607-től haláláig legfőbb székhelye Győr volt (Ács, 2003)

Náprágyi Demeter könyvtárának egy részét possessorbejegyzések alapján sikerült rekonstruálni (*Vásárhelyi*, 1980). Ezek a könyvek ma is megvannak a győri Székesegyházi Könyvtárban. A főpap könyvtára inkább egy világi, politikai tevékenységet folytató humanista értelmiségire vall, mint egyházi személyre. Az antik szerzők mellett az európai humanizmus legkiválóbb munkái is megvoltak könyvtárának polcain, természetesen a legnagyobb számban meglévő teológiai művek mellett. A legfontosabb egyházatyák írásai,

⁴⁰ Például Klimó György könyvtárában a 18. században: lásd Pogány György: I. m. 118. o., vagy az Esztergomi Főszékesegyházi könyvtárban, a győri Egyházmegyei Könyvtárban, szlovákiai könyvtárakban: lásd *Varga*, 2003. 466. o.

szerkönyvek, bibliamagyarázatok mellett jezsuita szerzők műveit is gyűjtötte, sőt protestáns teológusokét is. Humanista műveltségét és érdeklődését görög filozófusok műveinek és a hozzájuk írt kommentároknak a megléte bizonyítja, valamint történétírók és epikusok kiadásai. A jogtudomány és a természettudomány is képviselve volt könyvtárában (*Vásárhelyi*, 1980. 127. o.).

Mossóczi Zakariáshoz hasonlóan Náprágyi Demeter is „a 16. század azon alapos, nagy tudományos felkészültséggel rendelkező főpapjainak sorába tartozott, akik egyházuk újjászervezése mellett az országos politika ügyeiben való szerepvállalásra és az erre való alapos felkészülésre is képesnek mutatkoztak.” (*Monok és Buda*, 2006. 60. o.)

Náprágyi könyvtárának gyarapítását egész életében céljának tekintette. 1602-ben Prágában említést is tett Magyarországon lévő könyvtáráról (*Vásárhelyi*, 1980. 121. o.). A Győrben ma fellelhető 50 könyv bizonyára nem a teljes bibliotéka, más gyűjteményekben is található egy-egy darab könyvtárából⁴¹ és lehet még több is, amiről nem tudunk. A könyvtár – a főpap kiterjedt kapcsolatai révén - jelentős részben könyvajándékok révén is gyarapodott, amelyet a győri gyűjtemény possessorbejegyzései is bizonyítanak. Továbbá Náprágyi jelentős könyvanyagot hozott magával Erdélyből való menekülése alkalmával is. A könyveken kívül a fejedelmi könyvtár és kincstár sok más fontos darabja is neki köszönheti fennmaradását és Magyarországra kerülését. A Győrben található könyvekbe nemcsak nevét jegyezte be, hanem akkori egyházi hivatalát is, amikor a könyv hozzá került, ebből következtetni lehet az évszámra. A korábbi tulajdonosok nevei pedig a könyvek korábbi történetéről tanúsítanak.

A győri Náprágyi-könyvtárban található egy Agricola műveit tartalmazó kötet is, ugyanaz a kiadás, amely Dudith András könyvtárában is megvolt. A főmű, valamint a földalatti élőlényekről szóló munka egybekötött 1561-es, Bazelben kiadott latin nyelvű kiadása. A könyvbe, mint Erdély püspöke jegyezte be nevét, tehát valószínűleg Erdélyben került a birtokába 1601 előtt. Ezt bizonyítja, az is, hogy a könyv korábbi tulajdonosai Sulyok Imre és Székesfejérvári András voltak, mindketten az Erdélyi kancellária tisztségviselői (*10. ábra*).

Heckenast Gusztáv szerint – és ezt a tulajdonosi bejegyzések alá is támasztják - a példány sorsa a következőképpen alakult: „Sulyok Imre Kolozs megyei, Doboka megyébe birtokos ifjú nemes 1562/63-ban járt a wittenbergi egyetemre, nyilván ekkor szerezte meg a *De re metallica* 1561. évi kiadását... hazatérése után 1567-ben az erdélyi nagyobb kancellária írnoka lett, 1572-1574-ben ítélőmester, 1576-1578 Báthory Kristóf fejedelem kancellárja volt.

⁴¹ A budapesti Egyetemi Könyvtárban a „Regula beati Augustini una cum expositione Hugonis de Sancto Victore”, 1508. és az egri Főszékesegyházi könyvtárban is található egy Náprágyi-kötet. Lásd: Vásárhelyi Judit: I. m. 130. o.

A könyvet az 1570-es évek derekán egykori kancelláriai kollégájának, az ekkor már kincstári számvevő Székesfejérváry Andrásnak adta. A példány Székesfejérváry halála után valószínűleg a fejedelmi könyvtárba került, innen vitte magával Náprágyi Demeter erdélyi, majd győri püspök Győrbe, s az ő hagyatékából jutott a győri Székesegyházi Könyvtárba, ahol ma is megvan.” (Heckenast, 1994. 58. o.)

Székesfejérváry könyvei közül egyébként több is bekerült Náprágyi könyvtárába⁴² elképzelhető tehát, hogy valóban a fejedelmi könyvtárba került a gyűjteménye és Náprágyi Erdélyből való menekülésekor hozta magával, sok más könyvvel együtt.

A főpap könyvtárának legkorábban beszerezett darabja a bejegyzés szerint 1584-ben került Náprágy birtokába (egy Niphus-mű, amelyben még csak a D. N. monogram szerepel, a méltóság megnevezése nélkül) a legkésőbbi pedig egy 1617-es megjelenésű Bodius-mű, amelyet 1618-ban szerzett be (Vásárhelyi, 1980. 126. o.).

A főpap egri és aradi prépostként, valamint győri és veszprémi püspökként és kalocsai érsekként is szerzett be könyvet a bejegyzések szerint, a legtöbb kötet azonban Erdélyben került a birtokába (mintegy 19 könyv).

Ez a gyűjtemény is humanista könyvtárként jellemezhető, melyben a teológiai munkák mellett, az ókori klasszikusok írásai, jogtudomány, orvostudomány, csillagászat és - mint láttuk - a bányászat is képviselve volt. A könyvtárban mindössze egyetlen Magyarországon megjelent mű szerepel, a többi külföldi szerző munkája.

Náprágyi kora művelődéstörténetének meghatározó alakja volt, sokoldalú, a művészet és az irodalom iránt érdeklődő humanista főpap, aki szeretett a magához hasonlók közt időzni. Baranyai Decsi János például nagyra tartotta ékesszólását és bölcsességét (Ács, 2003. 129. o.), amelyet a lengyel országgyűlés előtt elmondott, a korban oly népszerű beszéd is jól bizonyít.

Széchenyi Pál gyűjteménye (1645-1710)

Széchenyi Pál először pálos szerzetes volt, majd veszprémi püspök és kalocsai érsek lett.

Apjának bátyja Széchenyi György egyházi író és esztergomi érsek volt. Ők ketten voltak a később országos jelentőségűvé váló Széchenyi család első kiemelkedő tagjai.

Pál filozófiát tanult Bécsben, majd teológiát a nagyszombati jezsuita egyetemen és a római Collegium Germanicum et Hungaricumban, ahol magiszteri fokozatot is szerzett. Hazatérése után először egyházi iskolákban tanított, majd 1676-ban – nagybátyja kívánságára és

⁴² Az Agricola-művön kívül Homéros: Opera graeco-latina...omnia, 1561, valamint a Lexikon Graecolatinum és Camerarius, J.: Commentarii utriusque linguae egybekötött kiadása, 1551. Mindhárom mű Bázeli kiadás és Náprágyi mint erdélyi püspök szignálta őket. Sőt az utolsóként említett műben a beszerzés évszáma is szerepel: 1598. lásd Vásárhelyi Judit: I. m. Náprágyi könyveinek adatait összefoglaló táblázatát.

közbenjárására - felmentést kapott szerzetesi fogadalma alól és pécsi püspök majd győri nagyrépost lett. 1687-ben Lipót király veszprémi püspökké nevezte ki. Püspökként elsősorban az oszmán uralom alól felszabadult püspöki birtokok és jogok körüli perek foglalták le. 1696-ban megkapta a kalocsai érseki címet, de a romokban álló érseki székvárost nem tudta használatba venni. A Rákóczi-szabadságharc elején (1704-ben) Lipót megbízta, – mint olyan személyt, aki mindkét fél bizalmát bírja - hogy folytasson béketárgyalásokat a felkelőkkel. A tárgyalások azonban nem vezettek eredményre, mivel egyik fél sem akart engedményeket tenni. 1706-tól kezdve leginkább Nagyszombatban tartózkodott, egyházmegyéje ugyanis a kurucok uralma alatt állt. 1710-ben súlyos betegen utazott Sopronba, ahol meg is halt (Koltay, 2003. 12-13. o.).

Széchenyi Pál a 17-18. század fordulóján élt és viselt egyházi hivatalt. Már volt róla szó, hogy ebből az időszakból egészen a 18. század első harmadáig nincs számottevő, katolikus főpap tulajdonában lévő gyűjteményről jegyzékünk. Széchenyi Pál sem birtokolt hagyatéki leltára szerint jelentős mennyiségű könyvet. Halálakor 27 kötetet írt össze győri házában Győrödi Ádám szolgabíró és Csupasz János gazdatiszt. Könyveiről egy 1710. május 24.-én készült hagyatéki leltár által van tudomásunk.⁴³ A leltár lelőhelye ma a Szécsényi család levéltára. Az összeírt 27 kötet között megtalálható volt Agricola főműve is.⁴⁴ Arról, hogy melyik kiadás volt meg a könyvtárban nincs tudomásunk.

Arisztokrata gyűjtemények

A 16-18. századi magyar főnemesség könyvtárait nem lehet összehasonlítani a korabeli európai uralkodók bibliotékáival. Magyarországon ekkor nem alakulhatott ki egyenrangú gyűjtemény, sem anyagának gazdagságában, sem a képviselt szellemi áramlatok frissességében (Madas és Monok, 2003). A Kárpát medence térségében a művelődési intézményrendszer nem volt megfelelő ehhez. A könyvek beszerzésének lehetősége meglehetősen korlátozott volt. A belföldi könyvtermés csekély, - és főleg egyházi, teológiai jellegű - a könyvkereskedelem szervezetlen volt. A külföldi könyvkiadók ügynökei pedig szubjektív szempontokat érvényesítettek kínálatukban. A nemesi családok könyvtárainak legjobban működő gyarapítói még a család költségén külföldön tanuló diákok voltak, bár az ő beszerzéseik is szubjektívnek tekinthetők.

⁴³ Connotatio Nonnullarum Rerum Archi Ep(isco)pi Colocensis Paulj Szechény apud Provisorem Joannem Csupor repertarum 24. Maii 1710. (Adattár, 13/2. 182-183. o.)

⁴⁴ A jegyzék második tételeként szerepel: „Libri(!) Georgij Agricolae de Re Metalica libros 12 continet No. 1.”

Ennek ellenére voltak a főrangú családoknak olyan tagjai, akiknek olvasmányműveltsége megközelítette a kortárs európai grófi réteget. Az akkori nemesség jelentős része – különösen a régi nemesi családok - ugyanakkor felelősséget érzett az ország sorsáért. Úgy alakították ki udvaraikat, könyvtáraikat, hogy tudatosan felvállalták az egyházszerző, iskolafenntartó, művelődésszerző szerepet, a környezetükben élő értelmiségiek könyvekkel való ellátását. Mivel a mohácsi vereség következményeként a királyi udvar megszűnt szükség is volt erre, pótolni kellett a kulturális életet irányító, összefogó szerepét. A korszakban, Magyarországon kialakult arisztokrata gyűjtemények vizsgálatakor figyelembe kell venni ezeket a jellegzetességeket is, melyek – a családok jövedelmi viszonyai mellett – befolyásolták gyűjtemények nagyságát és összetételét.

A 16-18. századi Magyarországon csak néhány nemesi család volt képes, olyan magángyűjtemény kialakítására, amely párhuzamba állítható az Európában kialakult egykorú gyűjteményekkel. Volt azonban néhány olyan család, amelynek tagjai nemzedékeken keresztül gyűjtötték a könyveket, vállaltak kultúraközvetítő szerepet, tudatosan alakítottak ki könyvtárat. A Nádasdyak, a Rákócziak, az Esterházyak 17.-18. századi könyvtárai ennek a példái.

II. Rákóczi Ferenc könyvei - A Rákóczi-család könyvtárai

Mint ismeretes a sárospataki Rákóczi-könyvtár a 17. század közepének egyik legnagyobb gyűjteménye volt, melyet Lorántffy Zsuzsanna fiai halála után a sárospataki könyvtárnak adományozott. A családnak volt Makovicán és Regécen is könyvtára, de I. Rákóczi György (1593-1648) igyekezett a család gyűjteményeit Sárospatakon egyesíteni. Itt tehát a család több tagjának könyvtárát is átfogó téka alakult ki. A Rákóczi-család sokat tett a magyar kultúráért, művelődésért. Különösen nagy gondot fordítottak a sárospataki bibliotéka gyarapítására. Ez a könyvtár tehát nem tekinthető elsősorban magánkönyvtárnak, inkább közösségi rendeltetésű gyűjtemény volt, a gyarapítást nem a személyes érdeklődés, hanem az udvarhoz tartozó lelkészek, értelmiségiek könyvigénye is alakította. A nagyobb főúri családok - mint már említettem - így vették át a hiányzó királyi udvar művelődésszerző szerepét a Mohács utáni Magyarországon. A gyűjtemény 1660-ban került a sárospataki könyvtár tulajdonába. Ezután folyamatos menekítés lett a könyvek osztályrésze. Egy részük Debrecenbe más részük Gyulafehérvárra, sőt Marosvásárhelyre került. 1705-től kezdték meg Sárospatakon a könyvtár újjászervezését, de az egykori gyűjteménynek már csak töredékét tudták összeszedni újra (*Madas és Monok*, 2003. 140-141. o.)

II. Rákóczi Ferenc könyvgyűjteményeit azonban a család könyvtárától különválasztva kezeli a szakirodalom. Neki számos kisebb bibliotékájáról van tudomásunk, melyek magyarországi kastélyaiban, Munkácson, Sárospatakon, Vöröskőn voltak elhelyezve és más ideiglenes tartózkodási helyén is összeírásra kerültek.

Az Adattár „Magyarországi magánkönyvtárak” címen megjelent, kisebb könyvjegyzékeket közreadó kötetében II. Rákóczi Ferenc több gyűjteményének adatait is megtalálhatjuk: 1688-ban Sárospatakon készült összeírás, ez a Rákóczi árvák Munkácson maradt és onnan Sárospatakra került vagyontárgyait tartalmazza. Az 1701 november 10.-én kelt jegyzékben a fejedelem bécsújhelyi börtönben talált könyveit írták össze. Továbbá, még ugyanebben az évben készült egy másik jegyzék is Rákóczi könyveiről, amely 168 tételt tesz ki. Ez az inventárium egy foglalási jegyzőkönyvhöz csatolt jegyzék, amely a fejedelem sárospataki vagy szerencsi könyveit sorolja fel és a Pálffy család vöröskői levéltárában maradt fenn.⁴⁵ Mint tudjuk, Rákóczi Ferenc ebben az évben a bécsújhelyi börtönből megszökve, kalandos körülmények között Lengyelországba menekült. Valószínűleg magyarországi kastélyában maradt könyveit ekkor lefoglalták. Ebben a listában a 9. tételszámon szerepel Agricola egyik műve is: „(9) Georgij Agricolae *Bergwerchs buech*”. A bejegyzés valószínűleg a főmű egy német nyelvű változatára utal. Az 1580-ban Frankfurtban és az 1621-ben Bázelen kiadott német nyelvű kiadások címe ugyanis „Bergwerck Buch”, ez hasonlít legjobban a bejegyzésben közölt címhez.

Ez a jegyzék csak részleges összeírást tartalmaz Rákóczi könyveiről, a vonatkozó iratokban más dátumoknál is található említés a könyvtárról, melyek szerint a könyvek mennyisége jóval több volt. Valószínűsíthető, hogy a sárospataki várban a 18. század elején már egy kb. 300 kötetes bibliotéka gyűlt össze (Monok, 2012. 243. o.). Monok István úgy véli, hogy Rákóczi Ferenc Sárospatakon tartotta, azokat a könyveit, amelyek tényleges olvasmányai voltak. Az 1701-ből származó jegyzéken felsorolt könyvek között a francia nyelv dominál, de a német, olasz, latin nyelv is képviselve van. Tematikájában pedig egy aktív politikus olvasmányait mutatja: a politikatudomány, hadtudomány, történelem, földrajz témakörei köré csoportosul a gyűjtemény (Monok, 2012. 245. o.) és mint láthattuk természettudományi mű is akad közöttük, például a bányászattal és a kohászattal foglalkozó Gerorgius Agricola műve.

⁴⁵ Az említett könyvjegyzékek: 1688. Sárospatak; 1701. Bécsújhely; 1701. Sárospatak vagy Szerencs és még egy jegyzék található a gyűjteményben 1704-1710. Munkács (Adattár, 13./2., 1992. 128-129, 153-154, 154-159, 165-166. o.)

Az Esterházy-család bibliotékái: Esterházy Pál fraknói könyvtára

Az Esterházyak csak a 17. században kerültek az arisztokrácia soraiba, *Esterházy Miklós* (1582-1645) volt a család első jelentős alakja, aki protestáns kismemesi családból emelkedett fel „a Habsburg császárházhoz és a katolikus egyházhoz való hűsége és elkötelezettsége” (*Kék vér, fekete tinta*, 2005. 106. o.) folytán a főnemesség soraiba és annak egyik leggazdagabb képviselője lett. Lakompakon rendezte be udvartartását és alakította ki könyvtárát. Ebbe a gyűjteménybe került aztán több más gyűjtemény állománya is, családi és rokoni kapcsolatok révén. Például Oláh Miklós esztergomi érsek könyvei is. Később udvartartását Fraknóra tette át és itt is kialakított egy könyvtárát. Mivel az északkelet-magyarországi, munkácsi uradalmat átengedte Bethlen Gábor erdélyi fejedelemnek, cserébe kapta ezt a várat és uradalmat 1622-ben II. Ferdinánd császártól, amely négy évvel később az örökös grófi címmel együtt örökölhető birtokká vált. A ma Burgenlandban található fraknói vár és kincstár ma is a család tulajdona.

Gróf Esterházy Miklós - ekkor már nádorként - ezután elkezdte a düledező vár hatalmas erődítménnyé való bővítését. Fia, Pál pedig a XVII. század második felében Domenico Carlone tervei alapján és a hercegi építőmester, Simone Retacco kivitelezésében a fellegvár kialakítását. Az építési munkálatok során a művészi elemekre is nagy hangsúlyt fektettek. A XVII. századi magyar nemesi székhelyeket a masszív külső és a belső barokk pompa jellemezte, aminek Fraknó vára az egyedüli teljes egészében megmaradt példája. Miután Esterházy Pált 1687-ben birodalmi hercegi rangra emelték, a várat hercegi törzshelyévé és műgyűjteményei központjává tette. A vár falfestményekkel történő díszítése és lovas szobra felállítása 1691-ben zárult le: az átalakítások igazi udvari pompát kölcsönöztek a várnak. A herceg a könyveken kívül értékes órákat, automatákat, valamint egzotikus preparált állatokat, illetve ritkaságokat is gyűjtött. Kincseit bonyolult zárszerkezetekkel védve őrizte Fraknó várának kincstárában, ahol azok ma is eredeti helyükön csodálhatók meg (*A fraknói vár története* [Letöltés dátuma: 2014.05.05.]).

Esterházy Pál (1635-1713) könyvtáiról több dokumentum is fennmaradt. Ő volt az első a család tagjai közül, aki az Esterházy hercegi címet viselte. Korán, 17 évesen lett családfővé, miután egy portyázó török csapattal történt összetűzésben 1652-ben, Vezekénynél négy Esterházy fiú is meghalt, közöttük Pál bátyja László.

A szinte egyedülként megmaradt Esterházy sarjat így nagykorúsították és ő örökölte a hatalmas vagyont és a címeket. Pál nagyon is megfelelt a rá háruló felelősségnek, hosszú élete során rangban, dicsőségben, gazdagságban mindent elért. „A kora újkori magyar

történelemben talán ő tette a legtöbbet a magyarországi kultúráért.” (*Kőszeghy*, 2003. 423. o.) Író volt, költő, államférfi, hadvezér, mecénás, műkedvelő zenész és festő egy személyben. „Hercegeként és nádorként jelentős szerepet játszott a 150 éves török uralom miatt elpusztult ország újjáépítésében.” (*Kék vér, fekete tinta*, 2005. 110. o.)

Esterházy Pálnak több könyvtára is volt, a legjelentősebbek Kismartonban és Fraknón.

A Fraknoi állományról a 18. század elején készült egy katalógus,⁴⁶ amelyben egy Agricola mű is található, „de terra Methalica” megnevezéssel.⁴⁷ A jegyzék mai lelőhelye a Magyar Országos Levéltár (P 108), azon belül az Eszterházy-család Levéltára (Eszterházy család Lt., Repos. 8. Fasc. C. Nr. 49.) és egy ismeretlen kéz általi, 19. századi másolat az Országos Széchényi Könyvtárban (Fol. Hung. 2149.) is található belőle. A katalógus tárgykörök szerint sorolja fel a könyveket, azon belül pedig méret szerint. A könyvtár összetétele tematikailag szerteágazó volt, számos tudományterület alá - társadalom- és természettudományok egyaránt - vannak besorolva kötetek.⁴⁸ Az Agricola-mű a „Csillagászat, Matematika és Kémia” „címkével ellátott” részben található, a fólió méretű kötetek között. Ebből a katalógusból is kitűnik, hogy Esterházy Pál, Nádasdy Ferenchez (1625-1671) hasonlóan már olyan könyvtárat gyűjtött maga köré, amellyel nem tekintélyét, hanem elsősorban műveltségét gazdagíthatta.

Ez a könyvtár már gyakorlati ismereteket tartalmazó szakkönyveket is magába foglal, amelyeket megfelelő anyagi ráfordítással, az európai könyvpiacra szereztek be hozzáértő emberek. A könyvjegyzék összesen 552 tételt tartalmaz.

A herceg az 1660-as évektől a kismartoni udvart kezdte előtérbe helyezni és Fraknóról is ideköltöztette a gyűjteményt. Könyvtárát – a szakirodalom szerint – Esterházy Pál 1695 március 2.-án végrendeletileg a kismartoni ferences kolostorra hagyományozta. A könyveket halála után oda is szállították és *Franz Orsolini*, a kismartoni kastély plébánosa könyvtárával együtt - melyeket végrendeletében a hercegre hagyott⁴⁹ - ott maradtak egészen 1946-ig.⁵⁰

A későbbi nemzedékek által is folyamatosan gyarapított Esterházy, családi könyvtár egy része ma Kismartonban, más része pedig - 1945-ben Oroszországba kerülve - Moszkvában

⁴⁶ Anfang XVIII. Jahrhundert. Katalog der Bibliothek von Pál Esterházy. Catalogus Librorum In Arce, et Bibliotheca Frakno repositum (*Adattár*, 18/2. 1996. 162-181. o.)

⁴⁷ (485) Georgij Agricola de terra Methalica, a Astrologici, Mathematici, et Chymici de Methalis részben (*Adattár*, 18/2. 1996. 177. o.)

⁴⁸ Jog, Orvostudomány, Politika és történelem, Hadtudomány és geometria, Botanika, Asztrológia, matematika és kémia, Geográfia és jelentős mennyiségű topográfiai irodalom.

⁴⁹ A könyvtár, tehát Orsolini megszerzett 91 könyvével együtt - melynek összeírását is ismerjük 1700-ból és az *Adattár*nak ugyanebben a kötetében került közlésre a 159-161. oldalon – 650 kötetet tartalmazott lásd: Monok és Madas, 2003. 104. o.; *Kék vér, fekete tinta*, 2005. 112. o.

⁵⁰ A szakirodalomra történő utalások a könyvjegyzéket közreadó *Adattár* kötetben az inventárium után olvashatóak, 180-181 o.

található és feltehetőleg más gyűjteményekben is vannak még darabjai, például német nyelvterületen, ahová szintén a II. világháború alatt kerültek (Monok, 2012. 143. o.).

A Bethlen-család és környezete olvasmányai - Bethlen János feleségének könyvei

Az erdélyi Bethlen-család tagjaira is jellemző volt a patrónusi szerepvállalás egészen a 16. századtól kezdve. A családnak és környezetének gyűjteményeiről, könyves műveltségéről azonban kevés anyag maradt fenn. Bethlen Gábor gyulafehérvári fejedelmi bibliotékájáról csupán néhány nem jegyzékszerű forrás tájékoztat. A „történetíró Bethlenek” (János, Miklós, Elek) olvasmányairól, gyűjteményeiről pedig csak részleges információk állnak rendelkezésre. A fejedelmi székhely lerombolása után a Bethlen-család tagjai udvarházaikban, Bethlenben és Keresden alakítottak ki kisebb gyűjteményeket (Monok, 2003. 370. o.).

Az Adattár 16./3. kötetében megkísérli a 17. századi Erdély műveltségét bemutatni a Bethlen-, az Apafi- és a Teleki-család és környezetük jegyzékeinek összegyűjtésével. Ebben az anyagban található egy lista, amely 1678 körül keletkezett és Bethlen János feleségének könyveit sorolja fel (Catalogus Librorum a Generosissima Domina consorte spectabilis Domini Johannis Bethlen collatorum). A 40 tételes lajstrom valószínűleg a férj könyveinek összeírása lehet, mivel Bethlen János történetíró és kancellár éppen ebben az évben halt meg. Azt nem tudjuk, hogy a történetíró, hol tartotta saját könyveit, de arról van adat, hogy halála után az özvegye 40 kötetet küldött Teleki Mihály kancellárnak (Monok és Buda, 2006. 134. o.) Ennek a gyűjteménynek az összeírása lehet ez az inventárium, amely a Teleki család levéltárából került elő (Nr. 966. Fol. 187a-b) (Adattár, 16/3. 1994. 15-17. o.) A könyvek sorsáról, a jegyzék keletkezéséről azonban nem tudunk semmit. Mivel az összeírás a Teleki levéltárból került elő elképzelhető, hogy a könyvek is hozzájuk kerültek. Ha a jegyzék valóban Bethlen János halála után keletkezett, akkor a feleség Fekete Klára volt (II. ábra).

Bethlen János I. és II. Rákóczi Györgynek is bizalmi embere volt. Az 1657-es lengyel hadjáratban az erdélyi seregek egyik vezére, majd 1660-tól udvarhelyi kapitány. Ekkor alapította a város református kollégiumát. Az ő tanácsára helyezte át Apafi Mihály a gyulafehérvári iskolát Nagyenyedre. Apafi idején Erdély kancellárja is volt. Legfontosabb műve „Erdély története, 1629-1673” (Nagy, 2003. 365-366. o.).

Az 1678-ban keletkezett könyvjegyzék elsősorban teológiai és filozófiai műveket tartalmaz, de természettudományos művek is előfordulnak benne (néhány orvosi könyv, Plinius Historia Naturalisa, Paracelsus De secretis naturae) és - milyen érdekes fordulat - két Agricola mű is megtalálható volt az összeírás szerint a gyűjteményben. A főmű, a bányászatról és kohászatról

szóló munka és a földalatti anyagok keletkezéséről és törvényszerűségeiről szóló mű, mely az ásványtan alapjait vetette meg.⁵¹ Meglepő ez egy történetírással foglalkozó személy esetében. Bethlen Jánost tehát - ha egyáltalán ő volt a könyvek tulajdonosa - alighanem érdekelte a természet és annak titkai.

Sajnos arról, hogy ezek a könyvek hová kerültek és most hol vannak - mint már említettem - nincs információ a forrásokban.

Batthyány Tódor műszaki könyvtára (1729-1812)

Végül szólnunk kell még egy főúri családból származó személyről, akinek könyvjegyzéke ugyan nem jelent meg az Adattár kötetekben, de gyűjteményéről és hagyatékáról létezik egy alapos összefoglalás *Endrei* Walter tollából (1991) így e tanulmány által képet alkothatunk az egykori könyvtárról.

Batthyányi Tódor - Batthyányi Lajos, az utolsó nemzeti nádor fia és Batthyány József bíboros öccse – Bécsben műszaki tanulmányokat folytatott, gépészetet tanult. Nevét leginkább hajóépítő tevékenysége révén ismeri az utókor. 1777-től mérnökeivel nagyméretű hajókat építtetett és rendszeresen szállítottak a Száván és a Dunán gabonát Bécsbe. De technikai érdeklődése ezzel nem merült ki: „vas- és rézbányát tartott fenn Horvátországban, malmokat Ozályban és Buccariban, manufaktúrákat alapított (porcelán-, majolika-, textilmanufaktúrát, posztó-, kénsav- és tűkészítőüzemet). Totth Ferenc báróval alkímista kísérleteket is folytatott (*Endrei*, 1991. 141. o.). Emellett szenvedélyes könyvbarát is volt, gyűjteménye tükrözte érdeklődését. Az ő, Rohoncon elhelyezett könyvtára tekinthető az első számottevő hazai műszaki jellegű magánkönyvtárnak.

Könyvtárát az unokák 1838-ban a Magyar Tudományos Akadémia részére ajánlották fel.

A Tudós Társaság Évkönyvében a következőket olvashatjuk e gyűjtemény keletkezéséről: „... eredetileg gr. Batthyány Lajos, Magyarország nádora által alapított ’s hosszabb szünet után különösen gróf Tivador által neveltetett”, összetételéről pedig: „kiterjed ugyan minden ágaira az irodalomnak... némely szakok... mint gazdaság, műtan, ’s a’ természettudományok előszeretettel ápoltnak” (*A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* V. 1838-40. 21. o.). A könyvtárnak ez a természettudományos és műszaki része ma az MTA könyvtárának két állagában található.

⁵¹ „7. Georgius Agricola de ortu et causis subterraneorum; 8. Ejusdem de re Metallica libri 12”

Endrei Walter kísérletet tett az az azonosíthatóan Batthyány tulajdonát képező műszaki könyvtárrészleg műszaki ágazatok szerinti bontására is (12. ábra), eszerint mintegy 100 mű foglalkozik a bányászattal és a kohászattal.

A gyűjteményben megvolt Agricola „*Bergwerck-Buch*”-jának 1621-ben Bázelen megjelent kiadása is (Endrei, 1991. 143. o.), amely ma a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában található. A könyvtár kéziratárában 542.804-es raktári számon meg is találtam a kötetet, melynek címoldallal szembeni oldalán meg is tekinthető Batthyányi Tódor bejegyzése tollal: G. T. B. Endrei Walter is említi tanulmányában, hogy a gyűjtő többek között ezt a jelet is alkalmazta tulajdonjegyként. „Batthyány Tódornak nem volt exlibrise. Viszont saját kezűleg beírta – jobbra a szennylapra – hol ceruzával, hol tintával teljes nevét (Theodor Batthyány) vagy iniciáléit (G. T. B.), ill. a T. B. és G. B. jelek egyikét.” (Endrei, 1991. 142. o.). A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának katalógusában lévő rekord bibliográfiai leírásában is megemlítsre kerül a Batthyány tulajdonjegy, mint a dokumentum származására vonatkozó megjegyzés.

Endrei Walter említi továbbá, hogy „Batthyány Tódor könyvtára élő és nem bibliofil gyűjtemény volt. Ez abból derül ki, hogy nemcsak a tulajdonos maga vitt magával belőle utazásai során olykor nagyobb tétel könyvet, - például 1805-ben 55 művet (83 kötet!) - hanem rendszeresen kölcsönzött birtokfelügyelőinek, mérnökeinek, udvarbíráinak is.” (1991. 143. o.) A gyűjtemény és a hagyaték vizsgálata során az is kiderült számára, hogy Batthyányi Tódor megfelelően tájékozódott a könyvpiacra, így „az érdeklődési körét érintő legkorszerűbb művek idejében birtokába kerültek... nem hiába kapta rendszeresen a bécsi kereskedők ajánlatait és szerezte meg a műszaki bibliográfiák egyik legkorábbi példányát.”⁵²

Polgárok könyvgyűjteményei

A forrásdokumentumok számát tekintve a legkedvezőbb helyzet a polgári magánkönyvtárak összeírásainak területén tapasztalható. Csaknem 800 polgári könyvgyűjteményre vonatkozó listát sikerült összegyűjteni ebből a korszakból ((*Madas és Monok*, 2003. 169. o.) és az ország valamennyi földrajzi egységéből vannak adatok. A jegyzékek főleg hagyatéki összeírások alkalmával keletkeztek és egészen a 18. század közepéig kizárólag német, lutheránus polgárok könyvlistái kerültek elő.

Agricola művei a felvidéki bányavárosok, Körmöcbánya és Selmezbánya, valamint német többségű Sopron, az erdélyi szászok lakta Beszterce és Brassó polgári gyűjteményeiben

⁵² Az említett bibliográfia: ROSENTHAL, G. E.: *Literatur der Technologie*. Berlin, 1795. (Endrei, 1991. 144. o.)

tűnnek fel megjelenésüktől kezdve egészen a 18. század közepéig. A legkorábbi jegyzék, mely említi Agricola művét 1551-ből való a legkésőbbi pedig 1748-ból.

Az *Adattár* 13./3. kötetében a három legjelentősebb felső-magyarországi bányaváros Besztercebánya, Körmöcbánya és Selmezbánya polgárainak olvasmányai, illetve azok forrásai szerepelnek. Az összeírásokban Agricola bányászattal és kohászattal foglalkozó művei - érthető módon - számos helyen előfordulnak, hiszen ezekben a városokban összpontosult a bányászattal foglalkozó polgárság és a külföldről betelepült, a bányák irányításában résztvevő tisztviselői réteg. A lakosság többsége ezekben a városokban is német ajkú volt és lutheránus, így Agricola művei is zömében német fordításban voltak meg ezekben a gyűjteményekben.

Selmezbányán 8 polgári gyűjteményben találtam Agricola művére történő utalást.

A 16. századból Conrad Schall könyveinek 1551 március 1.-én kelt jegyzékében található egy bejegyzés „*Georgij Agricolae de reb(us) Metallicis in folio*” szöveggel. A tulajdonos bányász volt, kitermelő. Halálakor 39 könyvét írták össze, ezek közül 10 latin nyelvű volt. Agricola műve is - valószínűleg a főmű - latinul volt meg neki.

A 17. században Adam Baier, városi írnok inventáriumában szerepel 1613-ban a „*Bergbuch Georgii Agricolae Teütsch*” bejegyzés. Neki 70 könyve volt a jegyzék szerint. Filozófiai és jogi könyvek is voltak gyűjteményében az ókori klasszikus szerzők és vallási művek mellett. Christophor Rosenhamer, kereskedő jegyzékében (1622 szeptember 6.) a „*Metallici*” tárgy alatt csak ez az egy mű található: „*Bergwergbuch Agricolae fl. 4.*” Neki mindössze 8 könyve került összeírára. Anna Cunauss, császári hivatalnok, 1627-ben összeírt, tekintélyes, 314 tételt tartalmazó könyvtárában is található egy „*Georgij Agricolae Pergwerghsbuch*” bejegyzés és Abraham Unverzagt, városi írnok 1629. augusztus 20.-ai jegyzékében is olvashatjuk: „*Vom bergwerckh 12. bücher Georgij Agricolae teutsch NB.*”

A 18. században Johann Gottfried Heinrich bányász könyvei között (1711 március 2-11.) szerepel a mű („*Agricola de re metallica Teütsch*”), továbbá megtalálható volt még Samuel Klement, városi jegyző 1729-ben összeírt, 376 kötetet számláló magánkönyvtárában is („*Agricola von Bergwercken 1*”). Ezek a bejegyzések is - minden valószínűség szerint - Agricola főművére vonatkoznak, annak német kiadására.

Ebben az időben Selmezbányán Joseph Richter bányászati magánvállalkozónak volt a legnagyobb könyvtára. Az 1748 november 15.-én összeírt állományban 519 kiadvány szerepelt. Két Agricola művet is találtam a jegyzékben: „30. *Georgij Agricolae de Re Metallica*” és „335. *Agricola de re Montana*” címmel. A főmű latin kiadása tehát neki is

megvolt. Richter egyébként Bél Mátyásnak is munkatársa volt, Selmezbányának és környékének a történelméről és néphagyományairól gyűjtött adatokat számára ((Cicaj, 1993).

Körmöcbányán a 16. században Wolfgang Roll alkamárás gyűjteményének 1589. május 18.-án történt hagyatéki összeírásában szerepel az „*Agricola pergpuh deutsch*” bejegyzés. A jegyzékben a hivatali könyvek lettek összeírva, 123 tételben.

Láthatjuk tehát, hogy a bányavárosi lakosság jelentős könyvgyűjteménnyel rendelkezett. Főleg a városi és császári tisztviselők, kamarai alkalmazottak, tehetős kereskedők és bányász szakemberek tulajdonában voltak közepes (50 tétel feletti) és nagyobb (100 tétel feletti) gyűjtemények.

A bányavárosi polgárok magánkönyvtárainak tematikus összetételét vizsgálva Viliam Cicaj arra a megállapításra jut monográfiájában, hogy a természet- és orvostudományi művek alkotják e gyűjtemények világi jellegű irodalmának talán legszámottevőbb részét. Ebbe a tematikus csoportba sorolja a bányászatot és a kohászatot is. Megjegyzi, továbbá, hogy a bányászati és kohászati szakmunkák „azért is fordulnak elő ezekben a gyűjteményekben, mert a könyvtárlajdonosok közül sokan, közvetve vagy közvetlenül érdekelve voltak a bányászati vállalkozásban, valamint a bányáskamara sok hivatalnoka és alkalmazottja dolgozott itt.” (Cicaj, 1993. 97. o.)

Kutatásai szerint, Selmezbányán ezeknek a munkáknak az aránya a gyűjteményekben a 16-18. században 2,6 százalék, Körmöcbányán pedig 3 százalék és két szerző művei vannak leginkább elterjedve: Johannes Mathesius „Bergpostillája” és Georgius Agricola főműve.

Nemcsak a bányavárosok polgárai olvastak azonban Agricolát.

A nyugat-magyarország olvasmányanyagát bemutató Adattár-kötetben, **Sopron** városának olvasmányai között is található egy polgári hagyatéki leltár, amelyben szerepel a német tudós műve. *Jeremias Oesterreicher* 1657 február 8.-án készült hagyatéki leltárában található Georgius Agricolának egy „*Bergwerkbuch*”-ja. A tulajdonos, a forrás szerint gyógyszerész volt, Bécsben tevékenykedett mielőtt Sopronba jött. Gyógyszertárának a neve „Zum Goldenen Löwen”(Arany Oroszlán) volt. A jegyzék a soproni levéltárban található.⁵³ Österreicher patikus volt, tehát 72 összeírt könyve között több gyógyszerészeti könyv is megtalálható. Ezek mellett láthatóan az alkímiai és a természettudományi témájú könyvek iránti s érdeklődött.

⁵³ „(35) Bergwerkbuch D. Georgij Agricolae” (Adattár, 18/1. 1994. 220, 221. o.)

Emellett, 1747-ben Erdélyben, **Besztercén** készült lista egy ismeretlen polgár könyvhasználatáról. A 60 tételes inventáriumban szerepel Agricola „*animantibus*”-a is, azaz a földalatti élőlényekről szóló munka latin nyelvű kiadása (*Adattár*, 16/4. 2004. 153-155. o.).

Láthatjuk tehát, hogy polgárok könyvei között is megtalálhatóak voltak, ha nem túl nagy számban is, Agricola művei és szinte a megjelenésüktől kezdve. Leginkább persze a főmű latin, vagy német kiadása szerepelt gyűjteményeikben.

Ennek oka lehet, hogy a török betörés ellenére az ország egy részének (elsősorban a királyi Magyarország és Erdély) sikerült az európai szellemi fejlődés útján megmaradni. Ez a fejlődés elsősorban a reformációnak volt köszönhető és fontos mozzanata volt a világi jellegű magánkönyvtárak kialakulása is. A 16. század második felében mind a városi polgárság, mind a főnemesség soraiban gyökeret vert az olvasási igény, a könyvkultúra és - párhuzamosan az iskolai könyvtárak szerveződésével - feltűntek a magántéak (Berlász, 1974), melyek állományában a vallásos irodalom mellett egyre inkább helyet kaptak a tudományos és szépirodalmi művek is. Az értelmiségi réteg elsősorban iskolai tanulmányai alatt jutott hozzá a külföldön kiadott művekhez. Ez differenciáltabbá és egyénibbé tette az egyes könyvgyűjtemények összetételét.

Intézményi könyvtárak

Egyházi gyűjtemények

Magyarországon a művelődési intézményrendszer a 16. században, a mohácsi csatavesztés után alapjaiban változott meg. Az elerőtlenedett katolikus egyház helyébe a protestáns egyházak léptek és nagyon gyorsan kiépítettek egy új intézményhálózatot, melynek középpontjában az iskolák, kollégiumok és a hozzájuk csatlakozó könyvtárak álltak. „A kor iskolái, bármilyen fokú intézményről legyen is szó, egyértelműen valamely felekezet szellemi befolyása alatt működtek.” (*Madas és Monok*, 2003. 78. o.) Csakhogy amíg a szellemi nevelés a reformáció előtt úgyszólván kizárólag a klerikus képzés céljait szolgálta, addig a protestáns egyházak körében kezdettől fogva kiterjedt a világiakra is. Új típusú, mindenki számára nyitva álló oktatási intézményeket hoztak létre a 16-17. század folyamán. A tridenti zsinat (1545-1563) után aztán a katolikus egyház is magáévá tette ezt a gondolatot és az ellenreformációt segítő jezsuita rend szervezett munkájának segítségével hasonlóképpen építette ki az alsó-, közép- és felsőfokú iskolai intézményeket az ország területén a 17-18. században. A jezsuiták tanintézetei így tulajdonképpen nem különálló intézmények voltak,

hanem a rendházak szoros tartozékai. Könyvtáraik pedig a tervszerű, az oktatást is szolgáló állományépítés eredményeképp jelentős, minden műveltségi területre kiterjedő bibliotékákká váltak a 17. századra.

Néhány jezsuita könyvtár gyűjteményében találkozhatunk Agricola műveivel is, összességében azonban, a 16-18. század Magyarországnak egyházi könyvtáraiban - a források alapján - csak elvétve fordult elő a német tudós bármely műve. Talán érthető is, hiszen bányászati-kohászati szakirodalmi mű előfordulása egyházi gyűjteményben nem indokolt. Ráadásul nem is magyar szerző munkája. Ha előfordul, akkor is valószínűleg magánszemély hagyatékából kerülhetett oda.

Azért mégis található néhány érdekes bejegyzés a könyvjegyzékekben.

Az **eperjesi egyház könyvtárának** 1606 július 18-án készült leltárára Iványi Béla akadt rá a városi levéltárban (*Adattár*, 11. 1983) A leltár méret szerint sorolja fel a műveket, összesen 175 tételben. „A munkák korát, nyomtatási évét a jegyzék – sajnos - nem részletezi.” - állapítja meg Iványi. Tematikáját tekintve a katalógus elsősorban természetesen teológiai műveket tartalmaz, másodsorban bölcséleti munkák vannak képviselve benne és egy-két művel a történelem, csillagászat, jogtudomány, földrajz, az orvostudomány, a mértan. A leltárban van egy bejegyzés Agricolára vonatkozóan is, az azonban nem derül ki belőle, hogy melyik művéről van szó vagy, hogy egyáltalán Georgius Agricola-e a szerző.⁵⁴

A nagyenyedi református egyház forrásai között több vonatkozó adatot is találtam. Eszerint a **nagyenyedi református kollégium** könyvtárának 1679-1680-ban összeírt állományában két Agricola mű is megtalálható volt, melyet a „60. Agricola de re metallica Mag(nifici) Ollai habet” és „66. Georgij Agricolae de na(tur)a Subterraneorum” bejegyzések bizonyítanak.⁵⁵ 1685 és 1689 közöttől fennmaradtak a könyvtár hordónkénti jegyzékei is. Ekkor ugyanis a könyveket a kuruc illetve a császári csapatok pusztítása előtt hordókban szállították át a biztonságosabb Nagyszebenbe (*Madas és Monok*, 2003. 88. o.). Ezekben a listákban nem szerepelnek az Agricola művek. A következő katalógustöredék 1688 szeptember 7-én keletkezett (a kollégium könyvtárának második állományjegyzéke?), ez újra közli a korábbi, Agricola főművére utaló 60. tételt, de a korábban 66. tételként feljegyzett másik Agricola-művet már nem. A főmű tehát még 1688-ban is megvolt, de a másik mű már nem.⁵⁶ Ez,

⁵⁴ Az eperjesi egyház könyvtára 1606-ban (Index librorum ad ecclesiam Epperiensem pertinentium. Conscriptus anno 1606 die 18 Julii): In quarto – 7. Agricola de formando studio (*Adattár*, 11. 1983. 378. o.)

⁵⁵ „Catalogus librorum collegii N(agy) Enyediensis. A kollégium könyvtárának állományjegyzéke, 1679-1680. (*Adattár*, 16/2. 1991. 133-170. o.)

⁵⁶ „Catalogus librorum Collegij in Bibliotheca retentorum qva minus, qua magis necessariorum” (*Adattár*, 16/2. 1991. 177-191. o.) A második jegyzék ugyanolyan ugyanazokat a tételszámokat használja a könyvek előtt, így a hiányzó számok utalnak az elveszett könyvekre.

valószínűleg a föld alatti anyagok keletkezéséről és törvényszerűségeiről szóló, 1546-ban kiadott, „*De ortu et causis subterraneorum*” című mű lehetett.

Tudjuk, hogy a nagyenyedi református kollégiumot I. Apafi Mihály fejedelem a tatárok által feldúlt és elpusztított Gyulafehérvár helyett alapította 1662-ben. Az iskola könyvtára így örökölte a Gyulafehérvárról elmenekített könyvtárrészt, majd az iskola egykori diákjai és tanárai hagyatékát is. Az erdélyi református diákok pedig a németalföldi egyetemeket látogatták, könyveiket is ott szerezték be (*Madas és Monok*, 2003. 88. o.). Így nem meglepő egy-két bázeli kiadású Agricola-kötet jelenléte sem az állományban.

A könyvtár egyébként a 18. század első felében négy jelentős magánkönyvtári gyűjteménnyel is bővült (Borosnyai Márton, orvos, Teleki József, Bethlen Kata és Bánffy Zsigmond hagyatéka), így állománya az 1767-es katalógus szerint már 4700 kötet volt (*Madas és Monok*, 2003. 88. o.).

Agricola művei - mint már említettem - megtalálhatóak voltak néhány jezsuita könyvtár állományában is. A **pozsonyi jezsuita kollégium** könyvtárának 1639-es katalógusában, 5 Agricola-mű szerepel, de a főmű a „*De re metallica*” nincs közöttük.⁵⁷

Megvolt az 1533-ban kiadott a mértékekről és súlyokról szóló munka (*de mensuris et ponderibus*), aztán ugyanez öt könyvben gyűjteményes kötetként a többi hasonló témájú művel együtt (*De mensuris et ponderibus in libri 5*). Továbbá 1546-ban kiadott művek, valószínűleg a régi és új bányákról szóló mű (a *de veteribus et novis metallis*), a föld alatti anyagok keletkezéséről és törvényszerűségeiről szóló munka (*De ortu et causis subterraneorum* és még egy 1546-os mű Agricolától).

Ez a könyvtár tehát egész kis gyűjteményre való Agricola-művet is tartalmazott a 17. század közepén. Tudjuk, hogy Mossóczi Zakariás nyitrai püspök könyvtára is ebbe a gyűjteménybe került végül, az ő könyvtárában pedig volt egy Agricola mű, egy 4° méretű kiadvány. Ebben a gyűjteményben is van két ilyen méretű kötet Agricolától. Elképzelhető, tehát, hogy valamelyik a Mossóczi-gyűjteményből került ide.

Az **ungvári jezsuita rendház** könyvtárának 1707-ben keletkezett állományjegyzékében Agricola főműve került feljegyzésre.⁵⁸ Mint ahogyan a **selmecbányai jezsuita rendház** előző évben (1706) összeírt állományában is.⁵⁹ Lukács László adatai szerint a jezsuita rend tagjai

⁵⁷ „Georgij Agricolae De metallis in fol. Basil(eae) 1546. Frobenius; GeorgiusAgricola in Fol. Basil(eae) 1546. Frobenius; Georgij Agricolae De mensuris et Ponderibus in 4to Basileae 1533. Frobenius; Georgius Agricola De mensuris et ponderibus in libri 5. in alba m(embrana) in 4o Basileae 1533; De ortu et causis substerraneorum in ligno in folio Basileae 1546. (MEDICI)” (*Adattár*, 17/1. 1990. 122, 128, 202. o.)

⁵⁸ A bejegyzés szövege: Gyorji(!) Agricolae de re metallica in fol. (*Adattár*, 17/1. 1990. 270. o.)

⁵⁹ „Inventarium Residentiae Schemnicensis” (*Adattár*, 19/1. 2001. 367-382 o.) A bejegyzés szövege: „Lib. Georgij Agricolae de re metallica N(ume)ro 17.”

Selmecbányán csak 1650-ben alapítottak missziót, rezidenciát pedig 1653-ban hoztak létre (*Adattár*, 19/1. 2001. 382. o.). Tehát alig több mint 50 év alatt 650 könyvet tudtak összegyűjteni.

Látható, hogy a jezsuita könyvtárak a 17. század folyamán jelentős könyvállományt mondhattak már magukénak, amelyekben a vallási jellegű munkák mellett a tudományos irodalom is helyet kapott. Állományukba beolvasztották a protestáns könyvtárak állományát éppúgy, mint a magánszemélyek hagyatékait. A pozsonyi rendház például könyvtárában helyezte el „az 1670-ben perbe vont és számúzott lutheránus lelkészek könyvgyűjteményeit” (*Madas és Monok*, 2003. 95. o.) is (3500 nem katolikus munkát is megőriztek, a maguk számára kiválogatták, hasznosították azokat.).

Iskolai könyvtárak

A Brassói Gimnázium könyvtára (Kronstädter Gymnasialbibliothek) különleges státuszú könyvtár volt. Nem kifejezetten iskolai könyvtár, hanem az egyház kezelésében álló iskolai könyvtár, amelyet a városi közösség használatára részben nyilvánossá tett közös használatú könyvtárrá, úgynevezett „bibliotheca publica”-vá tettek. Az egyházi könyvtár állományából kiválogatták az iskolai használatra alkalmas könyveket s átadták őket az iskolának, a városból elüldözött szerzetesi közösségek gyűjteményeit pedig a város vette át. Továbbá az iskola alapítói és tanárai is - kik széles látókörű humanista egyéniségek voltak - szem előtt tartották a gyűjtemény gyarapítását. Így ez a könyvtár nem egyszerűen csak egy lutheránus iskolai könyvtár volt. A 17. század folyamán adományok sora is juttatott, főleg evangélikus teológiai anyagot állományába. A könyvtárról 1575-ben készült első katalógusban még nem található Agricola mű, de 1608-ban Michael Weiss, brassói polgármester a könyvtárnak juttatott könyvállományának összeírásában található egy „*Georgius Agricola*” bejegyzés. A mű ugyan nincs megnevezve, de a könyvtár következő 1625-ben készült katalógusában már felsorolásra kerül Agricola „*de ortu et causis Subterraneorum*” című műve. Az 1668-ban keletkezett összeírásban pedig a „*Georgi Agricolae de rebus Naturalibus. Folio mai*” bejegyzést olvashatjuk, a filozófiai könyvek között.⁶⁰ A katalógusokban számos magánkönyvtári ajándékozásról tesznek említést. A könyvtár tehát így gyarapodott a 17. század folyamán. Mivel a városi közösség használta, a polgárok is szívükön viselték gyarapítását.

⁶⁰ Catalogus Librorum Bibliothecae Coronensis. Anno 1625. és „Revisionis novissimae librorum omnium in Coronensium Bibliotheca contentorum atalogus Anno 1668” (*Adattár*, 16/4/1. 2004. 570-592., 605-639. o.)

Dankanits Ádám monográfiájában a 16. századi külföldi kiadású művek előfordulását vizsgálta az erdélyi olvasmányanyagban. Ennek kapcsán az olvasmányanyagban előforduló művek és szerzők elemzésekor öt tematikus csoportot különített el:

1. középkori olvasmányok: morális-liturgikus könyvek, a teológiai gondolkodás termékei és világi olvasmányok
2. a reformáció olvasmányanyaga
3. ókori olvasmányanyag: korai görög irodalom, római szerzők
4. a kortárs humanizmus olvasmányai: filológiai munkák, szótárak, nyelvtanok
5. tudományos olvasmányok: természetfilozófiai művek: Plinius: *Historia Naturalis*

Agricola műveit az ötödik csoportba, a tudományos olvasmányok közé sorolja. „A nem mezőgazdasági jelegű műszaki irodalmat csupán Georg Bauer (Agricola) *De re metallica* című kiváló ásványtani, bányászati és kohászati munkájának egy-két példánya képviseli” – írja. A példány, amelyet számba vett Krasznai Ferenc szignójával fordul elő az erdélyi olvasmányanyagban. Az említett kötet, úgy tűnik a kolozsvári unitárius kollégium anyagában található és a „*De re metallica*”-n kívül tartalmazza még a „*De ortu et causis subterraneorum*”, a „*De natura fossilium*”, valamint a „*De veteribus et novis metallis*” c. műveket (Dankanits, 1974. 87, 105. o.).

Az 1735-ben létrejött selmecbányai Bányászati Akadémia könyvtárának - úgyis, mint az első magyarországi, intézményi szintű szakkönyvtárnak - az állományában is képviselve vannak Agricola művei. A gyűjtemény nagyobb része (többek között a bányászati, kohászati rész is) ma a Miskolci Egyetemen van (Selmeci Műemlékkönyvtár). E gyűjtemény megalapozásában döntő jelentőségű volt az akadémia egyik első tanára, Johann Thaddäus Anton Peithner könyvtárának a megvásárlása. Az ő javaslatára indította el az udvari kamara szervező eljárását, melynek eredményeképp 1763-ban Mária Terézia rendeletére megkezdődött Selmecen az akadémia kiépítése. Peithner korábban a prágai egyetem professzora volt, széles körű természettudományi és humanista műveltséggel rendelkezett. Az oktatás elengedhetetlen kellékének tartotta a jó könyvtárat és az ásvány-kőzetgyűjteményt. 1392 műből álló könyvtárát, melyet prágai egyetemi tanársága idején állított össze, 1774-ben felajánlotta az udvari kamarának megvételre. A gyűjteményt 4000 (!) forintért, meg is vásárolták az akadémia részére. Saját kezével írt 126 lapos könyvjegyzékét 1970-ben a Selmecbányai Bányászati Levéltárban Gyulay Zoltán professzor fedezte fel. Az egykori Peithner-gyűjteményből került a Selmeci Műemlékkönyvtár állományába többek között a „*De re metallica*” első német nyelvű 1557-es és egy 1657-es latin nyelvű kiadása (Zsámboki, 1976. 9-12. o.; 13. ábra).

A Miskolci Egyetem Selmeci Műemlékkönyvtára ma 3 Agricola mű első kiadásával büszkélkedhet. A *főmű első latin (1556) és első német (1557) kiadása* valamint *földtudományi írások 1546-ban kiadott gyűjteményes kötete* tekinthető meg Miskolcon. Az 1557-es német nyelvű kiadás, mint korábban már említettem az akadémia egyik első tanárának, Johann Thaddäus Anton Peithnernek az alapításkor megvásárolt gyűjteményéből került a könyvtárba. Az 1556-os latin nyelvű kiadást Szilas A Pál, az egyetem bányamérnöki karának egykori dékánja kapta ajándékba az 1967-68 környékén, egy külföldön élő egykori selmeci diáktól.⁶¹ A földtudományi értekezéseket tartalmazó kötetet pedig 1982-ben egy régi bányász-kohász családból származó gyűjtő ajánlotta fel vételre a könyvtárnak (Zsámboki, 1982. 216. o.) Továbbá megtekinthető még a főműnek egy 1657-es latin nyelvű kiadása is, amely szintén a Peithner-könyvtárból került az állományba. (14-18. ábra)

Összegzés

Ha most a munka végeztével újra feltesszük a kérdést, hogy „*Mennyire volt ismert Georgius Agricola, a 16. században élt bányászati és kohászati író munkássága saját korában és utókorában Magyarországon?*”, illetve, hogy „*Művei mely magyarországi gyűjteményekben fordultak elő a megjelenésük óta eltelt évszázadok alatt és ma hol vannak?*”, megállapíthatjuk, hogy ismert volt.

Előfordultak Agricola-művek arisztokraták, főpapok, polgárok, tudósok gyűjteményeiben is, megtalálhatóak voltak egyházi, iskolai könyvtárakban, a 16. századtól egészen a 18. századig az ország egész területén Erdélyben és a királyi Magyarország területén is.

Elsősorban a főmű fordul elő a gyűjteményekben, időnként egyik-másik földtudományi munka vagy a földalatti élőlényekről szóló mű. Elvértve a súlyokról és mértékekről szóló munkák is felbukkannak.

A 16. században humanista tudósok és főpapok gyűjteményeiben számottevő Agricola-mű volt megtalálható. Ők enciklopédikus gyűjtemények létrehozására törekedtek, így minden tudományterületről került könyvtárukba olvasmány. Ezen felül a kortárs humanisták műveit egyébként is igyekeztek beszerezni. A bányászati-kohászati témájú főmű a 16. században már városi polgárok (leginkább persze bányavárosok „szakmához” kötődő polgárai) gyűjteményében is többször előfordult mind latin mind német nyelven.

A 17. és 18. században hasonló jellegű polgári gyűjteményekben szintén megtalálható volt Agricola főműve. Ekkor már felvilágosult arisztokraták gyűjteményeiben is kezdenek

⁶¹ Zsámboki Lászlónak, a Miskolci Egyetem központi könyvtára hajdani főigazgatójának szóbeli közlése

előfordulni természettudományos művek a teológiai, történeti jellegű írások, valamint a klasszikus szerzők munkái mellett. Néhány gyűjteményben így Agricola műveit is megtaláltam. A 17. és 18. században kialakuló nagy egyházi gyűjteményekben is megvannak ezek a művek (leginkább persze a főmű, de előfordul a súlyokról és mértékegységekről továbbá a földalatti élőlényekről szóló munka is).

Tehát a 16., a 17. és a 18. században egyaránt megtalálhatóak voltak Agricola művei a gyűjteményekben, nem lehet kijelenteni, hogy például a 16. században volt meg a legtöbb könyvtárban. A számszerűséget tekintve természetesen a 16. századi humanista könyvtárak állnak az első helyen, de a 17. században is sok gyűjteményben volt Agricola-kötet egykor, főleg polgárok és egyházi gyűjtemények jegyzékein fordulnak elő.

Az előforduló művek nyelve dominánsan latin, a német polgárságú városokban elfordul német nyelvű kiadás, főként a főmű egyes kiadásai. Továbbá például II. Rákóczi Ferencnek és Batthyány Tódornak is német nyelvű kiadás volt meg Agricola „Bergwerkbuch”-jából.

A könyvjegyzékek áttekintése után készítettem egy összesítést, melyből jól látható, hogy minden, a kiadásuk óta eltelt században megtalálhatóak voltak Agricola-művei a magyarországi gyűjteményekben. Az összesítés tartalmazza a gyűjtő nevét, a jegyzék készítésének évét és a gyűjtemény helyét.

A könyvjegyzékek, gyűjtemények, melyekben előfordulnak Agricola művei

I. MAGÁNSZEMÉLYEK GYŰJTEMÉNYEI, JEGYZÉKEI

1. Humanista tudóskönyvtárak: 16. század, 19. század

- A. **Hans Dernschwam** könyvtára: 1552, Besztercebánya
- B. **Zsámboki János** könyvtára: 1587, Bécs
- C. **Dudith András** könyvtára: 1589, Boroszló
- D. **Brutus János Mihály** könyvei: 1592, Bécs
- E. **Ráth György** könyvtára: 1905: Budapest

2. Főpapi könyvtárak: 16, 17, 18. század

- A. **Sbardellati (Dudith) János Ágoston**: 1535, Padova
- B. **Mossóczi Zakariás** könyvtára: 1587, Nyitra

C. **Náprági Demeter** könyvei: 1619, Győr

D. **Széchenyi Pál** gyűjteménye: 1710, Győr

3. Arisztokrata gyűjtemények: 17, 18, 19. század

A. **Esterházy Pál** fraknói könyvtára: 18. század eleje

B. **II. Rákóczi Ferenc** könyvei: 1701, Sárospatak vagy Szerencs

C. **Bethlen János** (feleségének) könyvei: 1678

D. **Batthyány Tódor** műszaki könyvtára: 1838, Rohonc

4. Polgári gyűjtemények: 16, 17, 18. század

A. **Selmecbánya**: 1551, 1613, 1622, 1627, 1629, 1711, 1729, 1748.

B. **Körmöcbánya**: 1589

C. **Beszterce**: 1747

D. **Sopron**: 1657

II. INTÉZMÉNYI GYŰJTEMÉNYEK, JEGYZÉKEK

1. Egyházi könyvtárak: 17, 18. század:

A. **Eperjes**, 1606

B. **Nagyenyed, református kollégium**, 1679-1680., 1688.

C. **Pozsony, jezsuita kollégium**, 1639.: 5 mű

D. **Ungvár, jezsuita rendház**, 1707.

E. **Selmecbánya, jezsuita rendház**, 1706.

2. Iskolai könyvtárak: 17, 18. század

A. **Brassó, gimnáziumi könyvtár**: Brassó, 1625, 1668.

B. **Kolozsvár, unitárius kollégium**

C. **Selmecbányai Bányászati és Erdészeti Akadémia könyvtára** - Peithner-könyvtár:
1774, Prága

Az egykori gyűjteményekben valaha megvolt művekből sajnos mára kevés maradt fenn, különösen az ország területén. A nagy humanista gyűjtemények Bécsbe kerültek. A Selmeci Műemlékkönyvtárban, Miskolcon, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában, Budapesten és a győri Székesegyházi könyvtárban találtam eddigi kutatásaim alapján olyan Agricola-műveket, amelyek korábban is magyarországi gyűjteményekben voltak. Ezek közül is csak a győri Náprágyi-gyűjtemény Agricola-kötete az, amely (tulajdonosi bejegyzésekkel bizonyíthatóan) már a 16. század óta a történeti Magyarország gyűjteményeiben volt megtalálható. (lásd. 43-44. o.).

Mindezek alapján azért az jól látható, hogy a mohács utáni Magyarországon – a mostoha körülmények (elszigeteltség, háborús viszonyok) ellenére is - számos magángyűjteményben és intézményi könyvtárban megtalálhatóak voltak a német bányászati-kohászati szakíró művei, azaz a német és/vagy latin nyelvű szakirodalom olvasmányai sem hiányoztak a hazai magán és intézményi gyűjtemények polcairól. Igaz mára kevés maradt meg belőlük.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. Ács Pál (2003): Naprágyi Demeter In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor. 8. köt.* Balassi, Budapest. 126-127.
2. *Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 11-19. kötet.
 11. Herner János, Monok István (1983, Sajtó alá rend. és a függelékét összeáll.): *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése.* JATE, Szeged.
 - 12/1. Keveházi Katalin, Monok István (1984, Sajtó alá rend., mutató): *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke.* JATE, Szeged.
 - 12/2. Monok István (1992, szerk.): *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában.* Scriptum, Szeged.
 - 12/3. Jankovics József, Monok István (1993, összeáll. és az előszót írta): *A Dudith András könyvtára. Részleges rekonstrukció.* Scriptum, Szeged.
 13. Varga András (1986, sajtó alá rend.) *Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533-1657.* Budapest-Szeged: MTA Könyvtára, Budapest-Szeged.
 - 13/2. Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós (1992, Sajtó alá rend.): *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588-1721.* Scriptum, Szeged.
 - 13/3. Viliam Čičaj, Keveházi Katalin, Viskolcz Noémi (2003, Sajtó alá rend.): *Magyarországi magánkönyvtárak III. A bányavárosok olvasmányai. (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmezbánya) 1533-1750.* OSZK-Scriptum, Budapest-Szeged.
 14. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András (1988, Sajtó alá rend.): *Partiumi Könyvesházak. 1623-1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah.* Budapest-Szeged: MTA Könyvtára, Budapest-Szeged.
 15. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi (1990, sajtó alá rend.) *Kassa város olvasmányai. 1562-1731.* Scriptum, Szeged.
 - 16/1. Jakó Klára (1991): *Erdélyi könyvesházak I. Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója. 1579-1604.* Scriptum, Szeged.

- 16/2. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor (1991, sajtó alá rend.): *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. Jakó Zsigmond anyagának felhasználásával. Scriptum, Szeged.
- 16/3. Monok István, Németh Noémi, Varga András (1994, sajtó alá rend.): *Erdélyi könyvesházak III. 1563-1757. A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források*. Scriptum, Szeged.
- 16/4. István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók (2004, hrsg.): *Erdélyi könyvesházak IV/1. Lesestoffe von Siebenbürger Sachsen. 1575-1750. Bistritz, Hermannstadt, Kronstadt*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- 16/4. István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók (2004, hrsg.): *Erdélyi könyvesházak IV/2. Lesestoffe von Siebenbürger Sachsen. 1575-1750. Schässburg, Kleinere Orte*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- 17/1. Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András (1990, sajtó alá rend.): *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Túróc, Ungvár*. Scriptum, Szeged.
- 17/2. Farkas Gábor Farkas (1997, sajtó alá rend.): *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig. II. Nagyszombat. 1632-1690*. Scriptum, Szeged.
- 18/1. Tibor Grüll, Katalin Keveházi, József László Kovács, István Monok, Péter Ötvös, Katalin G. Szende (1994, hrsg.): *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg). 1535-1721*. Scriptum, Szeged.
- 18/2. Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler (1996, hrsg.): *Lesestoffe in Westungarn II. Güns (Kőszeg), Rust (Ruszt). Eisenstadt (Kismarton), Frankenstein (Fraknó) 1535-1740*. Scriptum, Szeged.
- 19/1. Zvara Edina (2001, sajtó alá rend.): *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon. 1526-1726. Jegyzékszerű források*. Scriptum, Szeged.
- 19/2. Oláh Róbert (2009, sajtó alá rend.): *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon. 1530-1750. Jegyzékszerű források*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
3. Agricola, Georgius (1985): *Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról*, [ford. Becht Rezső; szerk., a bevezetőt, a tanulmányt, a lábjegyzeteket és a személyjegyzékeket írta Molnár László]. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest.
4. Almási Gábor (2005): Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában a 16. században: Dudith András (1533-1589) és Zsámboky János (1531-1584) I. rész. *Századok*, 2005. 139. 4. sz. 889-922.

5. Almási Gábor (2005): Két magyarországi humanista a császári udvar szolgálatában a 16. században: Dudith András (1533-1589) és Zsámboky János (1531-1584) II. rész. *Századok*, 139. 5. sz. 1131-1167.
6. Berlász Jenő (1963): Dernschwam János könyvtára. A hazai humanizmus történetéhez I. rész. *Magyar Könyvszemle*, 4. sz. 301-316.
7. Berlász Jenő (1964): Dernschwam János könyvtára. A hazai humanizmus történetéhez II. rész. *Magyar Könyvszemle*, 1964. 1. sz. 1-32.
8. Berlász Jenő (1974): Magyarország egyházi könyvtárai a XVI-XVIII. században In: Pintér Márta (1974, összeáll.): *Régi könyvek és kéziratok*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest. <<http://www.mek.oszk.hu/03200/03240/html/>> [Letöltés dátuma: 2014. 05.05.]
9. Buza János (2005): Hans Dernschwam 1555. évi számvetése, és emlékiratának záró esztendeje. *Századok*, 139. 4. sz. 1025-1034.
10. Csapodi Csaba (1985): A középkori magyarországi könyvtárak története In: *Kódexek a középkori Magyarországon*: kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
11. Dankanits Ádám (1974): *XVI. századi olvasmányok*. Kriterion, Budapest. 1974.
12. Endrei Walter (1991): Batthyányi Tódor műszaki könyvtára. *Magyar Könyvszemle*, 1-2. sz. 141-145.
13. Engewald, Gisela-Ruth (1982): *Georgius Agricola*. BSB B. G. Teubner, Leipzig.
14. Faller Jenő (1955): Georgius Agricola, 1494-1555. *Bányászati Lapok*, 11. sz. 605-614.
15. *A fraknói vár története*. <<http://esterhazy.at/hu/fraknovara/676822/A-fraknoi-var-tortenete>> [Letöltés dátuma: 2014. 05.05.]
16. Fraknói Vilmos (1887): Brutus Mihály: Báthory István udvari történetírója. *Századok*, 21. 10. sz. 793-797.
17. Gyulai Zoltán (1960): 225 éves a magyarországi bányamérnökképzés. *Bányászati Lapok*, 11. sz. 748-753.
18. Heckenast Gusztáv (1994): Adatok Agricola recepciójáról a 16. századi Magyarországon In: Zsámboki László (szerk.): *Agricola évszázada*, Georgius Agricola (1494-1555) születésének 500. évfordulója alkalmából tartott ülészak előadásai. Miskolci Egyetem, Miskolc, 1994. június 29. Miskolci Egyetem, Miskolc. 57-60.
19. Hermann Zsuzsanna (1968): Hans Dernschwam könyvei között In: *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV*. ELTE, Budapest. 167-178.
20. Izsó István (2009): Bányászattörténetünk legkorábbi forrásairól. *Bányászattörténeti közlemények*, 8. 3-34.

21. Jankovics József – Monok István (1994): Dudith András könyvtára *Magyar könyvszemle*, 110. 1. sz. 16-28.
22. Monok István (2005, szerk.): *Kék vér, fekete tinta: Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500-1700: Nemzetközi vándorkiállítás* Zagreb, Bratislava, Martin, Budapest, Burg Forchtenstein, 2005 ősz-2007 ősz. OSZK, Budapest.
23. Kelecsényi Gábor (1988): *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Gondolat, Budapest.
24. Koltai András (2003): Széchényi Pál In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor. 11. köt.* Balassi, Budapest, 12-13.
25. Kőszeghy Péter (2003): Esterházy (I.) Pál In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor. 2. köt.* Balassi, Budapest, 423.
26. Kulcsár Péter (2003): Brutus, Johannes Michael In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor. 1. köt.* Balassi, Budapest, 453-454.
27. Lakatos Bálint (2003): Mossóczi Zakariás In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor. 7. köt.* Balassi, Budapest, 465-466.
28. Lakatos Bálint (2003): Sbardellati János Ágoston. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor. 10. köt.* Balassi, Budapest, 244-245. o.
29. Lux Etelka (2003): Dudith András In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor. 2. köt.* Balassi, Budapest, 254-256. o.
30. Madas Edit, Monok István (2003): *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Balassi, Budapest.
31. *A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei V. (1838-40.)*
32. Martos Ferenc (1989): Georgius Agricola: Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról. *Magyar Tudomány*, 34. (96.) 1. sz. 80-83.
33. Molnár László (1994): 1994 - Agricola éve. 500 éve született a reneszánsz nagy tudósa. *Bányászati és kohászati lapok. Bányászat*, 127. 6. sz. p. 669-671.
34. Molnár László (1985): Agricola és kora In: Agricola, Georgius: *Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról*. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest. 587-610.
35. Molnár László (1985): Bevezetés a magyar kiadáshoz In: Agricola, Georgius: *Tizenkét könyv a bányászatról és kohászatról*. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest. 11-30.

36. Monok István (2003): Bethlen-könyvtár(ak) In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor. 1. köt.* Balassi, Budapest, 370.
37. Monok István (1996): A könyv- és könyvtártörténeti kutatások helyzete és finanszírozása. A szegedi könyvtörténeti kutatások 1980-1995 (Esettanulmány). *Könyvtári Figyelő*, 1. sz. 23-29.
38. Monok István, Buda Attila (2006): *A magyar bibliofília képeskönyve.* OSZK, Korona, Budapest
39. Monok István (2012): *A művelt arisztokrata: A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI-XVII. században.* Kossuth-EKF, Budapest-Eger.
40. Nagy Levente (2003): Bethlen János. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor. 1. köt.* Balassi, Budapest, 365-366.
41. Németh István (1987): A humanista Zsámboky János és az Osztrák Nemzeti Könyvtár. *Levéltári szemle*, 37. 1. sz. 38-43.
42. Pogány György (2005): *A magyar könyvgyűjtő kalauza.* Kiss József Könyvkiadó, Budapest.
43. Prescher, Hans (1985): *Georgius Agricola: Persönlichkeit und Wirken für den Bergbau und das Hüttenwesen des 16. Jahrhunderts.* Kommentarband zum Faksimiledruck „Vom Bergwerck XII Bücher”. VEB Deutscher Verlag für Grundstoffindustrie, Leipzig.
44. Ritoókné Szalay Ágnes (1990): Zsámboki János levelei Batthyány Boldizsárhoz In: *Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére.* JATE, Szeged. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10. köt.) 209-215.
45. Tardy Lajos (1984): Egy éles szemű, hideg szívű krónikás a 16. századból. In: Dernschwam, Hans: *Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló.* Európa, Budapest. 7-73.
46. Sz. Jónás Ilona (2005): A reneszánsz és a humanizmus kibontakozása In. Klaniczay Gábor (szerk.): *Európa ezer éve: A középkor. II.* Osiris, Budapest. 296-310.
47. Varga András (2003): Mossóczy-könyvtár In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor. 7. köt.* Balassi, Budapest, 466. o.
48. Varga András (2003): Zsámboky-könyvtár. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor. 13. köt.* Balassi, Budapest.
49. Vásárhelyi Judit (1980): A győri Székesegyházi könyvtár possessorai. I. Náprágyi Demeter könyvtára. *Magyar Könyvszemle*, 2. sz. 117-130.

50. Wilsdorf, Helmut (1955): Übersicht über die Werke des Georgius Agricola In: *Georges Agricola, 1494-1555: zu seinem 400. todestag 21. november 1955.* Akademie-Verl, Leipzig. 358-370.
51. Wilsdorf, Helmut (1956): *Georg Agricola und seine Zeit.* VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin.
52. Zsámboki László (1982): Agricola-elsőkiadások a Selmeci Múemlékkönyvtárban. *Bányászati és Kohászati Lapok. Kohászat.* 115. 5. sz. 216-217.
53. Zsámboki László (1976): *A Selmeci Múemlékkönyvtár.* NME, Miskolc.
54. Zsámboki László (2005): A Selmeci Múemlékkönyvtárról In: *Selmeci ezüst, körmöci arany: Válogatott tanulmányok a szerző születésének 70. évfordulója tiszteletére.* Érc- és Ásványbányászati Múzeum-MTA MAB, Rudabánya-Miskolc. 273-323.

ÁBRÁK JEGYZÉKE

1. ábra:

Georgius Agricola mellszobra. Friedrich Rogge drezdai szobrász alkotása.

Forrás: <<http://www.georgius-agricola.de/leben.htm>>

2. ábra:

Agricola fennmaradt műveinek rendszerezése. Illusztráció Helmut Wilsdorf tanulmányából

Forrás: Wilsdorf, Helmut: Übersicht über die Werke des Georgius Agricola In: Georges Agricola, 1494-1555: zu seinem 400. todestag 21. november 1955. Berlin: Akademie-Verl., 1955. p. 358-370. o.

3. ábra:

Áttekintés a „De re metallica” 1556 és 1985 között megjelent kiadásairól.

Forrása: Prescher, Hans: Georgius Agricola: Persönlichkeit und Wirken für den Bergbau und das Hüttenwesen des 16. Jahrhunderts. Kommentarband zum Faksimiledruck „Vom Bergwerck XII Bücher”. Leipzig: VEB DVG, 1985. 121. o.

4.-5. ábra:

Az 1557-ben kiadott német kiadás illusztrációi.

Digitalizált változata: <http://kvt96.lib.uni-miskolc.hu/muzeum/agricola/>

6. ábra:

Agricola műveinek felsorolása Hans Dernschwam könyvjegyzékének szerzői indexében.

Forrás: Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. (Kísérőtanulmánnyal közreadja: Berlász Jenő. Sajtó alá rend., mutató: Keveházi Katalin, Monok István. Munkatárs: Varga András.) JATE, Szeged, 1984.

7. ábra:

Az 1574-ben Zsámboki János által megjelentetett „Icones..” című mű illusztrációi:

Forrás:<http://www.manuscriptorium.com/apps/main/en/index.phprequest=show_tei_digidoc&docId=set20100125_75_3220>

8. ábra:

Ráth Mórt könyvtárának Agricola-kötete, MTA Könyvtárának gyűjteménye

Forrás: MTA Könyvtára, Budapest

9. ábra

Mossóczi Zakariás portréja.

Forrás. <http://mek.oszk.hu/01800/01885/html/index967.html>

10. ábra:

A győri Székesegyházi könyvtárban fellelt Náprágyi-kötetek adatairól készített táblázat vonatkozó részlete.

Forrás: Vásárhelyi Judit: A győri Székesegyházi könyvtár possessorai. I. Náprágyi Demeter könyvtára In: Magyar Könyvszemle, 1980. 2. sz. 117-130. o.

11. ábra:

A Bethlen-családfa.

Forrás: Nagy Iván: Magyarország családai, II. 83. o.

12. ábra:

Táblázat Endrei Walter tanulmányából.

Forrás: Endrei Walter: Batthyányi Tódor műszaki könyvtára In: Magyar Könyvszemle, 1991. 1-2. sz. 141-145. o.

13. ábra:

Pethner könyvjegyzékének részlete.

Forrás: Zsámboki László: A Selmeci Műemlékkönyvtárról In: Selmeci ezüst, körmöci arany: Válogatott tanulmányok a szerző születésének 70. évfordulója tiszteletére. Rudabánya-Miskolc: Érc- és Ásványbányászati Múzeum-MTA MAB, 2005. p. 275.

14-18. ábra:

Agricola-kötetek a Selmeci Műemlékkönyvtárban

Forrás: Selmeci Műemlékkönyvtár, Miskolc

MELLÉKLETEK

1. ábra

Georgius Agricola mellszobra, Friedrich Rogge drezdai szobrász alkotása

2. ábra

24 ERHALTENE WERKE			
Kenn- zeichnung.	Gedruckt (verfaßt)	Titel des Werkes	
1	GR 1520	Grammatik für den Elementarunterricht im Latein (<i>de prima ac simplici institutione grammatica</i>)	
2	Kb (1522)	Sendbrief an Dr. Kopp über theologisch-philologische Fragen	
3	Fb (1522?)	Sendbrief gegen Dr. Fontanus über theologisch-philologische Fragen	
4	GA 1525	Galen-Ausgabe (griechische Textedition)	
5	HA 1526	Hippokrates-Ausgabe (griechische Textedition)	
6	B 1530	Bermannus — Ein Gespräch über den Bergbau (<i>Bermannus sive de re metallica dialogus</i>)	
7	T 1531	Türkenrede (<i>deutsch</i> von Lorenz Bermann, lat. 1538)	
8	M 1533	Maße und Gewichte (<i>de mensuris et ponderibus</i>)	
9	Pb 1534	Sendbrief an Plateanus über Maße und Gewichte	
10	Zb (1536)	Sendbrief an den Rat von Zwickau über die cyrillische Inschrift	
11	O 1546	<i>de ortu et causis subterraneorum</i> (Ursprung und Entstehungsursachen)	
12	N 1546	<i>de natura eorum quae effluunt ex terra</i> (Die Natur der aus dem Erdinneren hervorquellenden Dinge)	
13	F 1546	<i>de natura fossilium</i> (Die Mineralogie)	
14	BG 1546	Bergbaugeschichte (<i>de veteribus et novis metallis</i>)	
15	Mb 1546	Sendbrief an Meurer über die Bergmannssprache (<i>interpretatio vocum rei metallica</i>)	
16	L 1549	Lebewesen unter Tage (<i>de animalibus subterraneis</i>)	
17	AM 1550	Ausländische Maße und Gewichte (<i>de externis mensuris et ponderibus</i>)	
18	LM 1550	Längenmaße (<i>de mensuris quibus intervalla metimur</i>)	
19	WM 1550	Wiederherstellung von Maß und Gewicht (<i>de restituendis ponderibus et mensuris</i>)	
20	Al 1550	Streitschrift gegen Alciatus über Maße und Gewichte	
21	PR 1550	<i>de precio metallorum et monetis</i> (Metallpreise und Münzen)	
22	P 1554	Pestschrift (<i>de peste</i>)	
23	S (1555)	Sippschaft (Stammtafel) des Hauses Sachsen	
24	XII 1556	XII Bücher vom Bergbau und Hüttenwesen (<i>de re metallica libri XII</i>)	

Agricola 24 fennmaradt műve Helmut Wilsdorf rendszerezésében

3. ábra

Ausgabe	Titel	Ausgabe und Sprache	Verlagsort	Erscheinungs- jahr
1	<i>DE RE METALLICA LIBRI XII</i>	1 Lateinisch	Basel	1556
2	<i>VOM BERGKWERCK XII BÜCHER</i>	1 Deutsch	Basel	1557
3	<i>DE RE METALLICA LIBRI XII</i>	2 Lateinisch	Basel	1561
4	<i>OPERA... DE L'ARTE DE METALLI</i>	1 Italienisch	Basel	1563
5	<i>BERCKWERCK BUCH</i>	2 Deutsch	Frankfurt/M.	1580
6	<i>DE RE METALLICA LIBRI XII</i>	3 Lateinisch	Basel	1621
7	<i>BERGWERCK BUCH</i>	3 Deutsch	Basel	1621
8	<i>DE RE METALLICA LIBRI XII</i>	4 Lateinisch	Basel	1657

Áttekintés a „De re metallica” 1556 és 1985 között megjelent kiadásairól

4. ábra

A besztercebányai rostasor (a rézérc előkészítési folyamata) a De re metallica-ban,
8. könyv, 149. ábra

5. ábra

A lengyel és magyar leűzőkemenca ábrázolása a De re metallica-ban
(10. könyv. 243. ábra)

6. ábra

Numerus	G	Charta	Liber	Forma
6798	Georgij Agricole de ortu et causis subterraneorum libri V	16	57	F
o	Eiusdem de natura eorum, que effluunt ex terra libri IIII	—	—	—
	Eiusdem de natura fossilium libri X	—	—	—
	Eiusdem de veteribus et nouis metallis	—	—	—
	Eiusdem Bergmannus siue de re metallica dialogus	—	—	—
	Eiusdem interpretatio Germanice vocum rei metallice	—	—	—
6867	Georgij Agricole de mensuris et ponderibus Romanorum et Grecorum libri V	49	126	F
o	Eiusdem de externis ponderibus et mensuris libri II	—	—	—
	Eiusdem contra Alciatum de ponderibus et mensuris defensio liber I	—	—	—
	Eiusdem de mensuris quibus interualla metimur liber I	—	—	—
	Eiusdem de pretio metallorum et monetis libri III	—	—	—
7203	Georgij Agricole de ammatibus subterraneis liber	236	27	O
7087	Georgij Agricole de re metallica et animalibus subterraneis	163	349	F

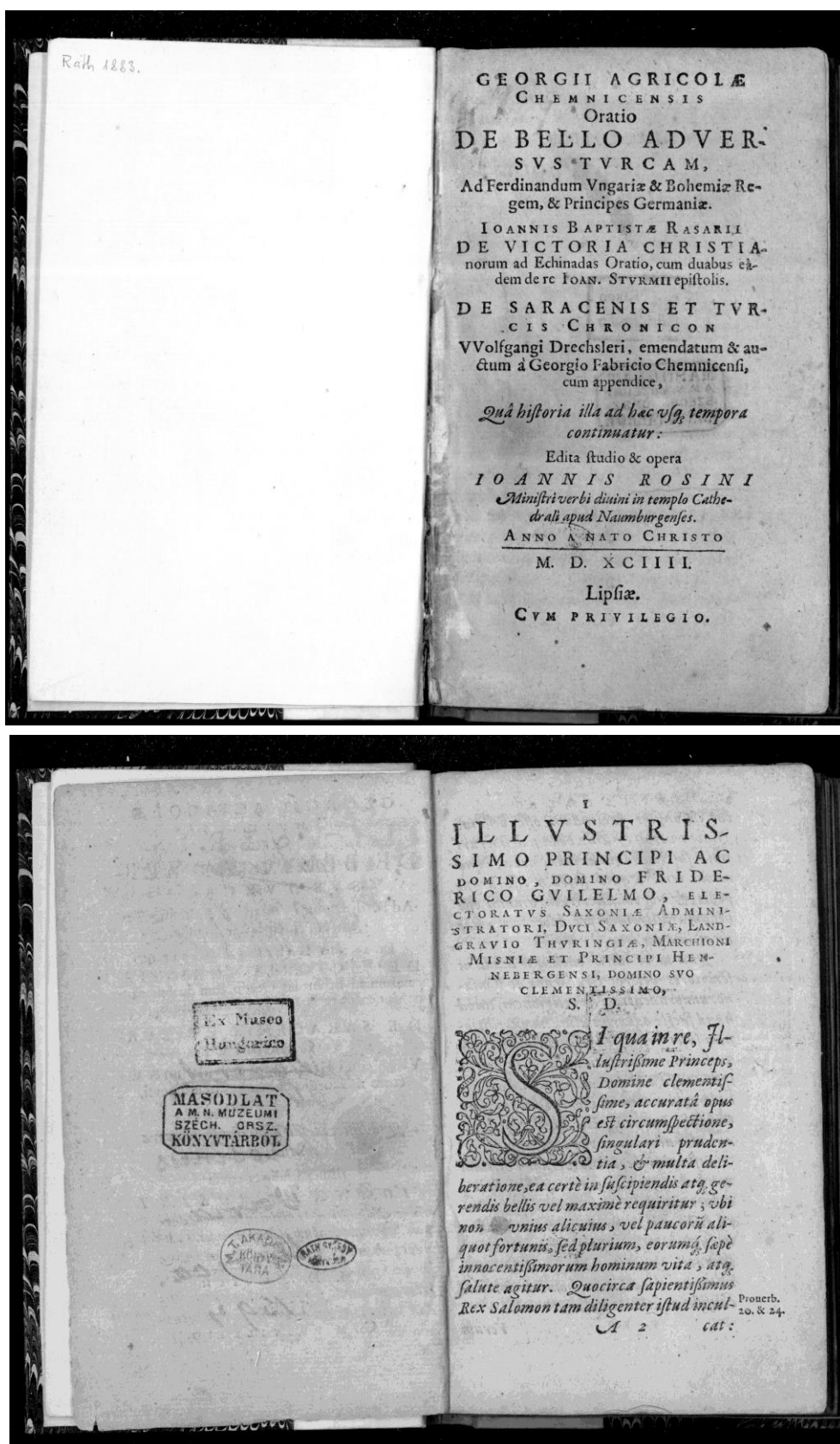
Agricola műveinek felsorolása Hans Dernschwam inventáriumának szerzői indexében

7. ábra

Zsámboki János 1574-ben megjelent „Icones veterum aliquot ac recentium medicorum elegiis suis editae opera” című könyvének címlapja és Agricolával foglalkozó oldala

8. ábra

Ráth György könyvtárának Agricola kötete, mely ma az MTA könyvtárában található

9. ábra

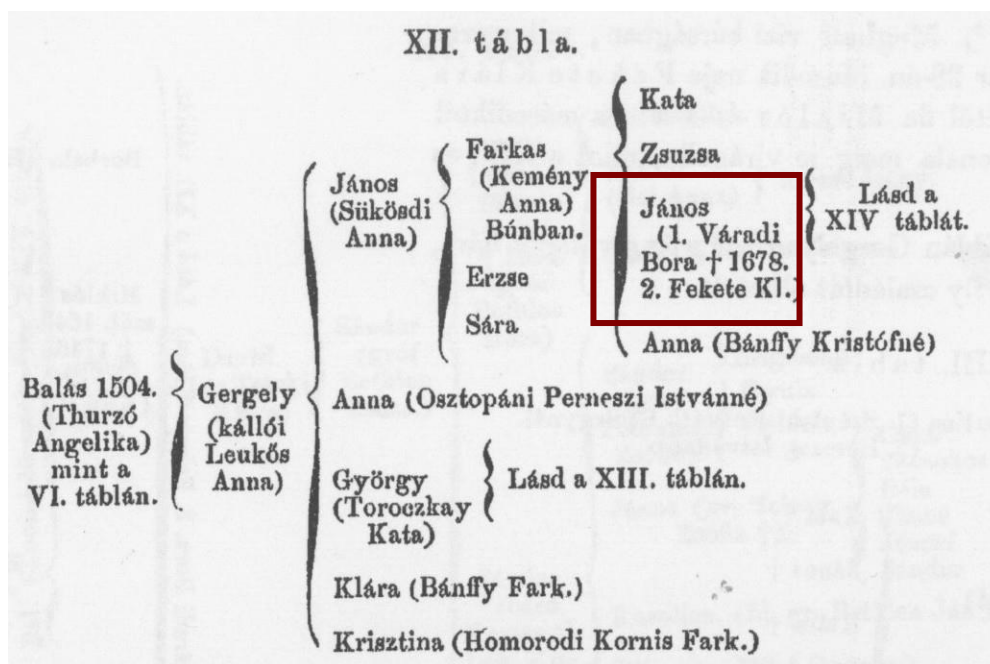
Martino Rota: Mossóczy Zakariás nyitrai püspök, rézmetszet, 1577, Albertina, Bécs

10. ábra

Cím — jelzet	Náprági hivatalának megjelölése, a beszerzés évszáma	Egyéb adatok
1. AGRICOLA, G.: De re metallica libri XII. ... Ejusdem de animantibus sub- terraneis liber. Basileae 1561. — XX. c. 7.	episcopus Transylvanus	<u>Andreae Zekesfeyerwarj</u> ... principis proventuum prae- ceptorum ... dedit <u>Emericus</u> Sulyok
2. ANTONIUS F.: Confessionale. Titulus de restitutionibus. [Venetiis] 1473. — Ö. V. 13a.	episcopus Transylvanus, 1598.	
3. APPIANUS A.: De civilibus Romano- rum bellis historiarum libri V. Eiusdem libri VI. ... P. Vellei PATERCULI	—	Joannes Kutassy praeposi- tus S. Thomae etc. Demet- rio Napragj donavit.

A győri Székesegyházi könyvtárban fellelt Náprági-kötetek adatairól,
possessorbejegyzéseiről készített táblázat Agricola-kötetre vonatkozó részlete

11. ábra

A Bethlen-családfa Bethlen Jánosra vonatkozó része (Nagy Iván: Magyarország családai, II. 83. o.)

12. ábra

Vegyészet	88	11,9 %	Faipar	12	1,6 %
Építészet	86	11,6 %	Üveg- és téglaiipar	6	0,8 %
Mezőgazdaság	67	9,0 %	Elektromosság	4	0,5 %
Kohászat	60	8,1 %	Haditechnika	4	0,5 %
Textilipar	47	6,3 %	Papír- és nyomdaipar	3	0,4 %
Bányászat	40	5,4 %	Bőripar	2	0,3 %
Gépészet	40	5,4 %	Világítástechnika	1	0,2 %
Vízépítés	32	4,3 %	Ötvösség	1	0,2 %
Műszerek	29	3,9 %	Vegyes iparok	94	12,7 %
Kb. fémek	26	3,5 %	Egyéb ¹⁷	66	9,0 %
Járművek	20	2,7 %			
Mélyépítés	13	1,7 %			
				741	100,0 %

Endrei Walter összefoglalása Batthyány Tódor műszaki témával foglalkozó könyveiről

13. ábra

1. Corpus Juris Metallici	1 Bd
2. Spans Bergrechts Spiegel	1 Bd
3. Hertvichs Berg Buch	1 Bd
4. Agricola Bergwerksbuch	1 Bd
<u>5. Agricola de re Metallica</u>	1 Bd
6. Löhneis Vom Bergwerk	1 Bd
7. Röslers Bergbau Spiegel	
8. Schvedenburg opera Philosophica et Mineral	1 Bd
9. Schvedenburg de Cupro et surichalio	1 Bd
10. Schvedenburg de Ferro	1 Bd
11. Erker Probier Buch	1 Bd
12. Schlitter von Hüttenwerken	1 Bd
13. Bellidor Architectura hydraulica	
1-ter Theil. 4.Band	1 Bd
14. Bellidor Architectura hydraulica	1 Bd
15. Beyers Markscheid-Kunst	1 Bd
16. Voigtl Markscheid-Kunst	1 Bd

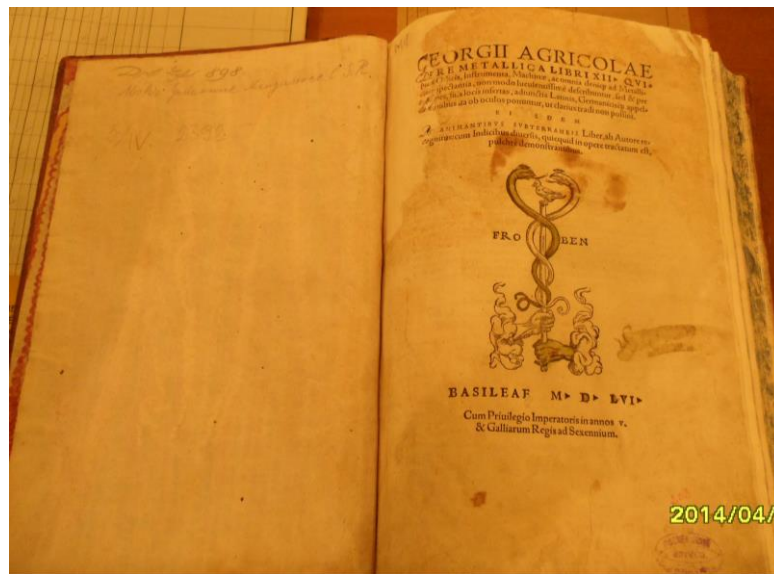
Peithner jegyzékének vonatkozó része (Forrás: Zsámboki)

14. ábra

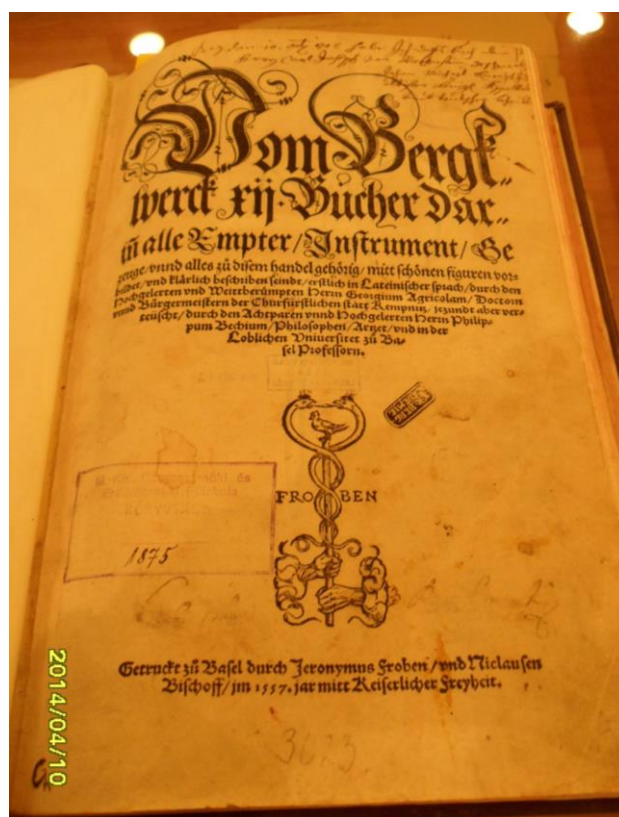
Georgius Agricola művei a Selmeci Műemlékkönyvtárban balról jobbra haladva: 1546 – földtudományi írások gyűjteményes kötet, 1556 – a főmű első latin nyelvű kiadása, 1557 – az első német nyelvű (színezett) kiadás és egy későbbi latin nyelvű kiadás - 1657

15. ábra

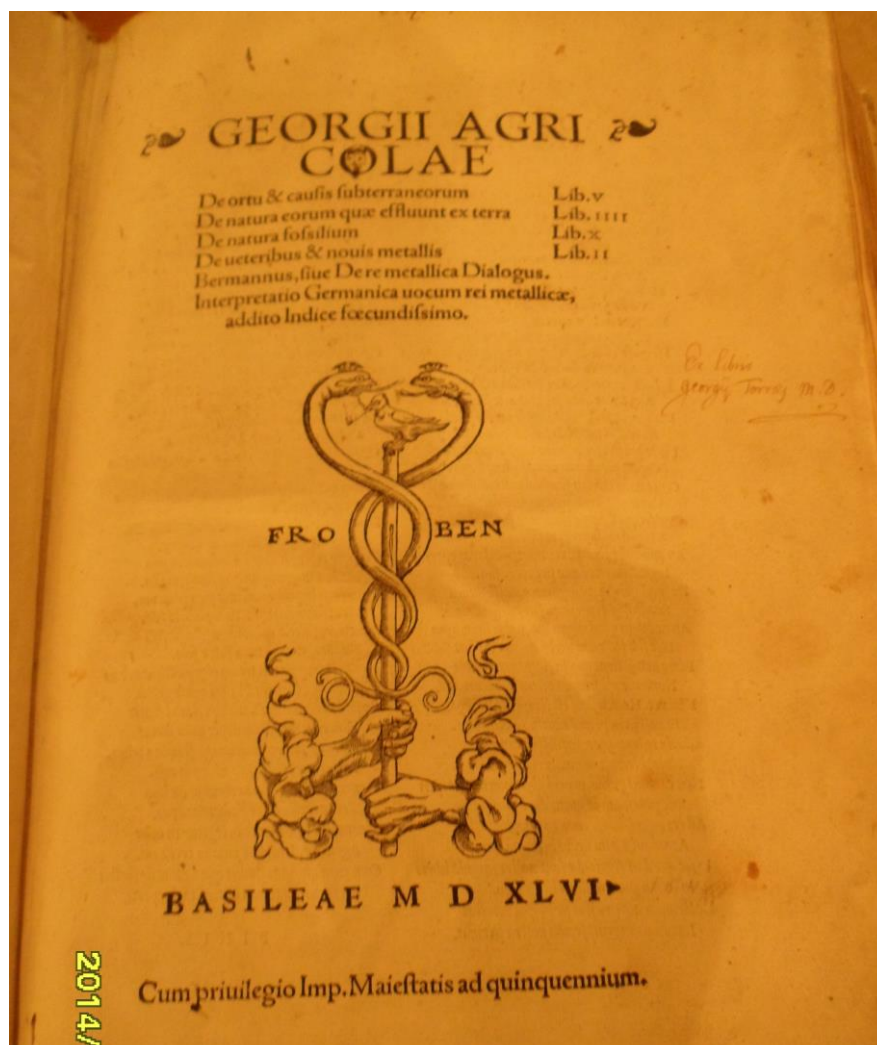
Georgius Agricola főművének első latin nyelvű kiadása - 1556 (Selmeci Műemlékkönyvtár, Miskolc)

16. ábra

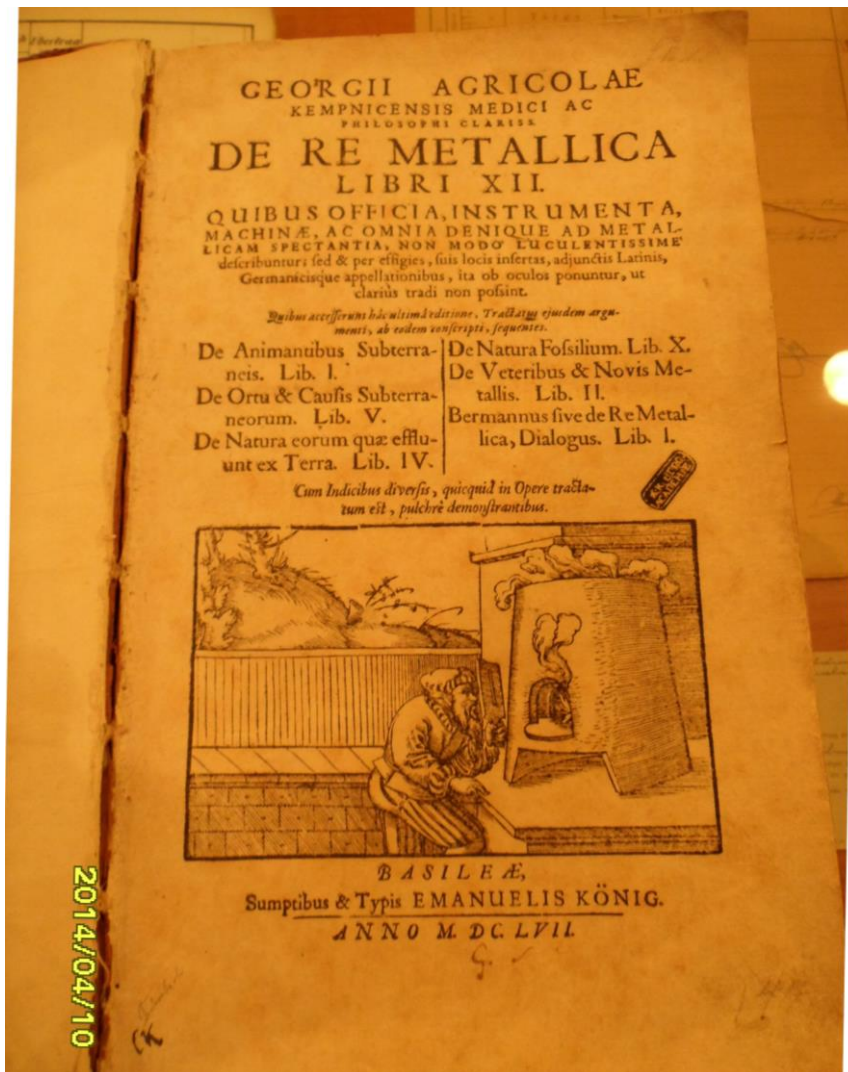
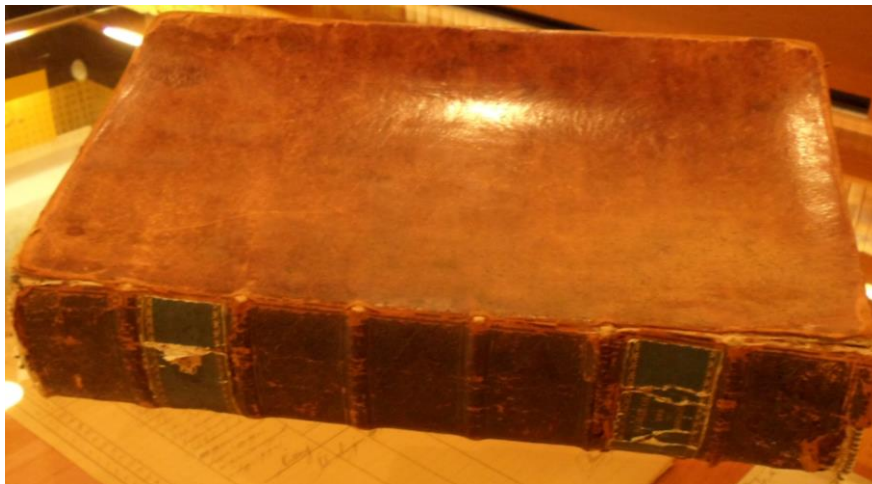
Agricola főművének első német nyelvű (színezett) kiadása - 1557 (Selmeci Múemlékkönyvtár, Miskolc)

17. ábra

Agricola ásványtani és földtudományi írásainak gyűjteményes kiadása - 1546 (Selmeci Műemlékkönyvtár, Miskolc)

18. ábra

Georgius Agricola főművének latin nyelvű kiadása - 1657 (Selmeci Múemlékkönyvtár, Miskolc)